

**TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

UIT DE INHOUD:

- PROF. DR. H.W. VON DER DUNK, ADOLF HITLER EN DE HISTORICI
- J. BAALBERGEN, H. VAN DEN VEEN, STOFKEUZE . . . EN VERDER
- T. MAARLEVELD, ARCHEOLOGISCH INSTRUCTIEKAMP VAN DE NJBG
- MEDEDELINGEN
- BOEKBESPREKINGEN
- ADVERTENTIES

KLEIO

VERSCHIJNT MAANDELIJKS

18e JAARGANG - 9 - 1977

VERENIGING VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR

DRS. J. BOUWSMA, *voorzitter*, Brokmui 40, Dokkum, tel. 05190-3598.

MEVR. DRS. E.J. KARREMAN, *1e vice-voorzitter*, Van Limburg Stirumstraat 13, Utrecht, tel. 030-514052.

J.P.M. HENKES, *2e vice-voorzitter*, Mavocommissie, Kerkendijk 96 b, Someren Heide, tel. 04937-3230.

MEVR. M.I. RODER, *1e secretaresse*, Van Tuyl van Serooskerkenstraat 113, Voorburg, tel. 070-861890.

DRS. J. DREWES, *2e secretaris*, Bachlaan 58, Alkmaar tel. 072-12015.

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Pr. Beatrixlaan 31, Oegstgeest, tel. 071-152794.

postrekening 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N. Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

DRS. G.J. SLOOTWEG, *redactie kleio*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-15047.

DRS. J. BAALBERGEN, *Didaktiekcommissie*, Sandbergstraat 8, Abcoude, tel. 02946-3207.

DR. F.G.G. Govers, *Pedagogischcommissie*, Elzenstraat 12, Uden (N.B.R.) tel. 04132-64117.

M.J. VAN VELZEN, *Onderwijsadviescommissie*, Mgr. van Gilsstraat 6, Kerkrade, tel. 045-455941.

K. VAN DIJK, De Hoghe Weijdt 13, Heiloo, tel. 072-33570.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte en afschrijvingen van leden en informatie over contributiebetaling zenden aan: **Administratie V.G.N., J.W. Geldof, Veenendaalkade 256, 's-Gravenhage, tel. 070-674100.** Bij aangifte wordt verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

contributies vanaf 1 januari 1977.

Gewone leden: a. docenten havo, v.w.o. en h.b.o.

f 60,—

b. docenten mavo

f 40,—

Buitengewone leden: a. gepensioneerden en b. zij die wel geschiedenisbevoegdheid bezitten, maar geen les geven op scholen voor mavo, v.w.o. en h.b.o.

f 35,—

Aspirantleden: (Maximum 4 jaar)

f 30,—

Echtparen:

f 60,—

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), verschijnt tien maal per jaar.

REDACTIE

DRS. G.J. SLOOTWEG, *voorzitter*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-15047.

DRS. F.R. KAT, *secretaris*, Jeudestraat 4, Zoelen (Gld.), tel. 03448-686.

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Pr. Beatrixlaan 31, Oegstgeest, tel. 071-152794.

MEVR. DRS. J. RIJKEN, Maasstraat 72A3, Amsterdam, tel. 020-715133.

J. HARDERWIJK, Dorpstraat 54, Oud-Zuilen, post Maarssen, tel. 030-432876.

DRS. P. VAN HEES, Utrecht.

DR. S.Y.A. VELLENGA, Utrecht.

Abonnementen: voor leden gratis, voor niet-leden f 50,— per kalenderjaar.

Actieve leraren/leraressen kunnen alleen met goedvinden van het bestuur van de V.G.N. in aanmerking komen voor een abonnement.

Abonnementen, opgeven aan: **J.W. Geldof, Veenendaalkade 256, 's-Gravenhage, tel. 070-674100.**

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie.

Adolf Hitler zal altijd tot de meest besproken, meest bezworen figuren van de 20ste eeuw blijven behoren en het laat zich aanzien dat op dit punt hoogstens Lenin, Stalin en Mao de vergelijking met hem kunnen doorstaan. In de Westerse en Europese wereld is hij in elk geval meer dan wie ook tot een symbool geworden; een naam waarbij alles wat destructief, amoreel en verwerpelijk is wordt meegedacht. Een naam, die het niet te overtreffen maximum aangeeft van wat zich aan infernale krachten in een enkel individu kan openbaren. Slechts onbeduidende sectarische groepjes hebben tot nog toe de moed, of misschien moet ik zeggen de euvelde moed, opgebracht om openlijk aan Hitlerverering te doen. Ook politici en partijen, die een en ander met hem gemeen hebben, ontkennen gewoonlijk verontwaardigd een parallel.

Anders dan bij zijn broederdictator Mussolini, die in Italië al enkele jaren na zijn einde in neo-fascistische kringen een zekere rehabilitatie beleefde, betekent met Hitler vergeleken te worden een affront — een moreel veel meer dan een politiek verdict! Dat alles wil echter allerminst zeggen, dat er eensgezindheid heerst over zijn historische betekenis als zodanig en over zijn ontwikkeling, persoon, ideeën en politiek meer in het bijzonder. Ik wil proberen om hier op de belangrijkste discussiepunten uit de omvangrijke Hitlerliteratuur in te gaan. Daarbij moet ik al dadelijk een vanzelfsprekende beperking aanbrengen, want de dominerende rol die de dictator in de nationaal-socialistische beweging en vervolgens na 1933 in Duitsland en tenslotte in Europa gespeeld heeft, brengt met zich mee dat zijn naam opduikt (en gewoonlijk met een hoge frequentie) in elk werk, dat zich met fascisme, nazisme, het Derde Rijk of de tweede wereldoorlog bezig houdt. Het gaat hier uiteraard om de Hitlerliteratuur in engere zin, te weten die werken en studies, die wel degelijk zijn persoon, zijn persoonlijke politiek, ideeën, eigenaardigheden tot onderwerp hebben. Wat zijn betekenis als zodanig aangaat; wanneer ik schreef dat er hooguit twee of drie individuele blikvangers van deze omvang in onze eeuw te noemen zijn, dan is al dadelijk de vraag of de blik van geschiedwetenschap zich in 't geheel door personen mag laten vangen. In hoeverre immers de enkeling het historische gebeuren bepaalt is één oud en per definitie onoplosbaar twistpunt.¹ Dit klinkt zuur. Maar hier komt een buiten- en bovenwetenschappelijk element in het spel: ons mens- en wereldbeeld als zodanig. Een geschiedbeschouwing die bovenal door de economische verhoudingen in de ban wordt gehouden, zoals de marxistische, of door macrohistorische trends, structuren, sociale ontwikkelingen over grote afstanden van tijd en ruimte, neigt er vanzelf toe individuen van ondergeschikt belang te achten.

ANTI-PERSONALISTISCHE TENDENS

Er bestaat juist in de laatste decennia een anti-personalistische en anti-biografische tendens, die uit drieërlei wortels voortkomt. Allereerst de moderne technologische samenleving zelf, die een utilitaristische denkhouding aankweekt, waarbij ook de sociale wetenschappen om hun nut en bestaansrecht te bewijzen, zich richten op die velden waar maatschappelijk bruikbare zekerheden kunnen worden verkregen. Die enkeling met zijn grillige bijzonderheden is hiervoor een wat irritant object. Ten tweede heeft die moderne samenleving tot een grotere afhankelijkheid en verstrengeling van de enkeling met het

* Oorspronkelijk is dit artikel verschenen in *Intermediar*, 16-7-1976 en sterk verkort in *Reflector*, februari 1977. De auteur heeft het stuk echter op verschillende punten gewijzigd en op verzoek van de redactie uitgebreid op het punt van de appaasementkwestie.

geheel geleid, zodat zijn individuele bewegingsvrijheid beperkt en bescheiden lijkt te zijn geworden en geen exorbitante aandacht meer heet te rechtvaardigen. Ten derde is er dat normatieve democratisme, dat vanuit een protest tegen ongelijkheid en persoonlijke macht ook de aandacht voor de 'grote mannen' in de historie, als een bedenkelijk overblijfsel van een hiërarchische maatschappij-conceptie afwijst. Werken, die uitsluitend de figuur van Hitler of zijn ideeën en acties tot onderwerp hebben, zullen in deze hoek dan ook snel, als uitvloeisels van zo'n conceptie, met enig ongeduld terzijde worden geschoven. Niet de dictator, maar het verschijnsel van het fascisme als zodanig en een analyse van de krachten en factoren, die het hebben mogelijk gemaakt, dient object van historisch onderzoek te zijn, zo horen we hier.² Een opvatting, die o.a. door Geoffrey Barraclough in zijn artikel met de sprekende titel *Farewell to Hitler*³ wordt verdedigd. Vooral de marxistische of tegen het marxisme aanleunende historiografie achtte de figuur Hitler vanouds van secundair belang. Waarom?

Daarmee glijden we al vanzelf naar het tweede punt. Want uiteraard impliceert dit meteen een oordeel over Hitlers historische rol en functie. Aangezien het fascisme voor de marxisten een geperverteerde fase van het monopoliekapitalisme en imperialisme is, werd Hitler hier niet als verschijnsel sui generis maar als agent van het Grootkapitaal begrepen en de geschiedwetenschap kreeg de taak aan te tonen, dat grootindustriëlen, grootgrondbezitters, Ruhrmagnaten, officieren — kortom de oude Duits-Pruisische elites — hem in het zadel hebben geholpen en van zijn succes hebben geprofiteerd. Dat vanuit deze agententheorie Hitlerbiografieën of studies al apriori met enige reserve worden begroet, omdat ze de aandacht van de ware schuldigen en profiteurs afleiden, behoeft geen betoog.

De vraag naar de verhouding tussen het nazisme en de reactionaire groeperingen of de conservatieve bovenlagen blijft onbetwist van kardinaal belang. Daarvoor behoeft men geen marxist te zijn. Het is echter niet de enige intrigerende relatie. Ook de brede burgerij, kleine middenstanders en boeren bleken in de crisis na 1929 ontvankelijk voor de bruine heilsleer. Burgerij en middenstand hebben de marxistische geschiedschrijvers trouwens geen moeite bezorgd; integendeel, vooral zij heeft al vroeg op die relatie gewezen. Wat de boeren en met name de arbeiders betreft lag dat anders. Lange tijd werd de legende verkondigd dat het Duitse proletariaat het voornaamste slachtoffer van het nazisme en ook de enige ware tegenstander was. Een these, die alleen staande gehouden kon worden wanneer men spitsvondig onderscheidt tussen een ideaal-typisch proletariaat, dat goed-marxistisch denkt en het gecorrumpeerde reële proletariaat van anno drieëndertig, dat niet alleen geen massaal verzet bood maar de machtsovername gedeeltelijk met instemming en goede verwachtingen begroette. Doch ook al blijven al deze vragen naar achtergronden, hulpkrachten, sociologische samenstelling van de nazi-aanhang van kardinaal belang, ook al laten we de eveneens zo wezenlijke vraag in hoeverre Hitler slechts exponent was aan een tijdsgeest en van bepaalde bovenpersoonlijke krachten en tradities voorlopig nog even onbeantwoord, dat de man uit Braunau hoe dan ook van alle fascistten de meeste betekenis had en de meeste aandacht verdiende, het werd al vroeg en zeker vanaf 1933 begrepen.

Voor de tijdgenoot, naar buiten toe, was het nazisme al in een zeer vroeg stadium, ja vanaf het moment dat het bij de putsch in 1923 de kranten haalde en zeker na 1930, in hoge mate identiek met zijn leider.

HITLERS ROL IN DE NATIONALISTISCHE BEWEGING

Daarmee komen we al aan een volgende punt in de discussie toe: Hitlers rol binnen de beweging? Was die identificatie van beiden terecht?

Er duiken in de jaren dertig terdege speculaties op dat hij niet alleen — zie boven — een handlander van de reactie was — van de Papens, Hugenburgs, Blomburgs, Kirdorff, Thyssen en Krupp — maar ook dat binnen de partij anderen — de sinistere Himmler, Goebbels met zijn grote mond, Göring met zijn vette gedecoreerde borst — achter de schermen mee de dienst uitmaken. Een gemakkelijke neerslag hiervan is nog in Chaplins 'The Great Dictator' aan te treffen, waar Hitler als paljas rondspringt, voorzichtig gestuurd door een Goebbels-achtige ijskoude grijze eminentie op de achtergrond. Dit soort speculaties duiken overigens altijd en bij vrijwel elke dictator van tijd tot tijd op. Ook Stalin is wel eens als de gevangene van het politbureau voorgesteld.

Een keerzijde van deze speculaties vinden we vooral tijdens de oorlog in het Derde Rijk zelf, waar allerlei misstanden, ruzies, controversen bij de man op straat de verzuiching uitlokten: 'Wenn das der Führer wüsste!' Hitler zweefde hier als een door zijn omgeving in onkunde gelaten en bedrogen goede man in serafische sferen. Toen na 1945 de archieven opengingen en de overlevenden en getuigen van hoog tot laag, partijgenoten of tegenstanders, hun verslag deden, bleek (aanvankelijk stellig tot veler verwondering) dat de eerste spontane en algemene indruk toch de juiste was. En in de Hitlerboeken die sedertdien het licht hebben gezien bestaat op dit punt verregaande eensgezindheid. Hitler was vrijwel van de aanvang af — dus sedert zijn toetreding tot het partijbestuur in september 1919 — en zeker sedert de reorganisatie van de NSDAP in 1925, de onbetwiste leider. Zijn persoonlijk gezag en prestige bleven nog in de laatste weken, toen hij in de Berlijnse bunker van buitenwereld en realiteit afgesneden, het spookachtige griezelsbestaan uit een of andere fictieve horrorfilm voerde, onaangetast. Ook de topleiders, een Himmler, een Goebbels, het OKW (Oberkommando der Wehrmacht) bleven menselijk en moreel aan hem gebonden, door hem gebiologeerd. Göring, de meest zelfbewuste en stabiele van het hele gezelschap, gaf nog in het proces te Neurenberg, toen ieder voor zijn vege lijf moest vechten, het parool uit: 'geen woord tegen Hitler'. De Führer bleef sacrosanct. Het nationaal-socialisme als begrip en hij waren één. Pogingen tot een alternatief nazisme zonder hem of tegen hem in zijn alleen in de prille begintijd van de beweging bekend, vóórdat hij zijn leiderschap had gevestigd.

Onder de garde van het eerste uur, zoals Anton Drexler, Gottfried Feder, en de Strassers bevonden zich nog rivalen; lieden, die niet overtuigd waren dat uit Hitler, het absolute nationaal-socialistische credo orakelde, die zich meer bondgenoten dan discipelen voelden. Dat laatste gaat vooral op voor de Strassers en ook voor de zelfbewuste SA-leiders Röhm en Pfeffer von Salomon. Ook Streicher sloot zich oorspronkelijk als een bondgenoot aan steunend op een eigen Frankische huismacht. Bij Röhm en de SA bleef dat zelfbewustzijn, ook na de machtsovername. Trouwens ook bij Gregor Strasser. In elk geval heersten hier inderdaad eigen voorstellingen over de ware nazi-staat, waarbij men na alles wat we weten wel aarzelde om Hitler te omzeilen en zeker aarzelde om hem op een zijspoor te zetten, maar toch wel de Führer op zijn minst als een vlag op de eigen lading wilde gebruiken. Hoe ver deze alternatieve koersen overigens al waren doordacht en uitgestippeld, is zowel bij Gregor Strasser als bij Röhm en de SA-top nog steeds een open kwestie. Na de 'Nacht der langen Messer' van 30 juni 1934 was er in elk geval geen enkele poging meer tot een nazisme zonder Hitler. Men kon wel eigen privatideeën trachten uit te voeren, zoals Himmler en Heydrich met hun SS-staat en hun edelgermaanse stoeterijen. In feite ontstonden in het Derde Rijk in toenemende mate dit soort particuliere politiek-ideologische ondernemingen en de leiders waren in een permanente rivaliteitsstrijd gewikkeld. Hitler liet zeker op lager terrein veel op zijn beloop, vooral tijdens de oorlog, toen

hij zich persoonlijk en direct met de militaire operaties bemoeide. Naast de opvatting, dat dit een zeer doelbewuste divide-et-impera-politiek van hem was, vinden we ook de mening dat het eerder aan ongeïnteresseerdheid en onvermogen om alles in de hand te houden, was te wijten. De waarheid lijkt mij — hoe weinig opwindend dat ook klinkt — in het midden te liggen: Hitler kon zich uiteraard onmogelijk op alle terreinen met ondergeschikte details bemoeien. Hij deed dit wèl en soms zelf uiterst pedant dâar waar zijn specifieke belangstelling lag of waar het om in zijn ogen essentiële kwesties ging. Tot aan de oorlog bijvoorbeeld waren dat zaken van propaganda, partij-ceremonieel en -ritueel, waar hij dikwijls de kleinste kleinigheden aangaf. Na 1939 betrof het de oorlogvoering. Maar verder moest hij uiteraard veel overlaten en hij deed dat pijnloos bij alles dat hem niet interesseerde, zoals economische, juridische en technisch-bureaucratische kwesties. Ongeïnteresseerdheid dus, en natuurlijk het onvermogen om zich in vieren te splitsen! Maar stellig maakte hij ook van de nood een deugd of koppelde de deugd aan de nood door de woekering van rivaliteiten, competentietwisten en onduidelijkheden op lager niveau vrij spel te laten om zijn volstrekt sacrosancte oppermacht te handhaven en zich af te zetten van al die naijverige kibbelaars. En daardoor kon niemand een politiek voeren of ideeën verkondigen, die niet door zijn naam gedekt waren. Hoogstens kon men proberen Hitler te beïnvloeden, hem mee te krijgen voor bepaalde zaken, een situatie te scheppen, waarbij zijn fiat wel los zou komen. Na alles wat er tot nu toe bekend is, waagden Göring en Himmler zich hierin het verst. Gemeenschappelijk in 1934 bij de Röhmcrisis, waarbij zij ook de overigens zo weinig robuuste Hess evenals Goebbels en de militaire leiding aan hun zijde hadden,⁴ al had Hitler zelf hier al op voorhand groen licht tegen de SA-leiding gegeven. Ook in 1938 bij de Fritsch-Blomberg-crisis was volgens sommige auteurs Hitler degene, die zich door die twee anderen mee liet trekken.⁵ Wat Göring betreft blijft het nog ietwat onduidelijk in hoeverre hij in 1939, toen de oorlogsdreiging acuut werd, op eigen houtje gepoogd heeft om te bemiddelen in een conflict, dat hem om allerlei redenen niet welkom was. En wat Himmler betreft is er, veel duidelijk en gewaagder ook, zijn initiatief om vanaf januari/februari 1945 met het Westen vrede te sluiten. In hoeverre hij hierbij achter Hitlers rug om en tegen diens bedoelingen in opereerde is nog ietwat onduidelijk. Dâat hij op het allerlaatste moment in april, een politiek zonder Hitlers volledige voorkennis en fiat voerde, lijkt wel vast te staan. Toen trachtte ook Göring de leiding over te nemen, al vroeg hij Hitler nog netjes om permissie. Maar dan bevinden we ons ook al in de fase van de totale schipbreuk, waarbij het minder om een koersbepaling dan om een eventuele veilige reddingsboei ging, nu de boot snel zonk.

HITLER EN DE GESCHIEDSCHRIJVING

Sedert ruim veertig jaar, toen de eerste biografieën verschenen van Rudolf Olden en Konrad Heiden⁶ houdt het verschijnsel Hitler nu de geschiedschrijving bezig. Uiteraard werden echter na zijn ondergang pas de voorwaarden voor een nauwgezet en omvattend onderzoek geschapen, toen de archieven opengingen en tevens een stroom van memoires en getuigenissen loskwam. Niet toevallig waren het de Angelsaksen, die de rij openden. Om te beginnen hadden de geallieerden het belangrijkste materiaal aanvankelijk in beslag genomen. Bovendien bestond er bij Duitse historici een begrijpelijke onwil en emotionele reserve om zich diepgaand met de man bezig te houden, die meer dan wie ook hun land in een puinhoop had veranderd en het tevens in heel de wereld een zwarte naam had bezorgd. Hugh Trevor Roper met *The last days of Hitler*⁷ en Alan Bullock met zijn *Adolf Hitler, a study in tyranny*⁸ — in feite de eerste grote naoorlogse Hitlerbiografie —

zijn wel de belangrijkste auteurs uit de jaren vijftig. Franz Jetzinger kwam iets later met een gedetailleerde studie over de altijd wat duistere jeugdperiode⁹ van de dictator. Pas in de jaren zestig echter leken de technische en psychische omstandigheden ernaar, dat ook in Duitsland zelf op grotere schaal de publikaties van de schrijftafels van de geleerden kwamen. Steeds meer bronnen waren toegankelijk geworden en bewerkt; de geschiedschrijving over het Derde Rijk, fascisme en tweede wereldoorlog in 't algemeen bereikte een peil en omvang waarin de figuur Hitler nu ook gemakkelijk in een bredere context kon worden geplaatst. Naast talrijke detailstudies kwamen o.a. Helmut Heiber,¹⁰ en Hans-Bernd Gisevius¹¹ met algemene Hitlerbiografieën. In Nederland publiceerde de oude J.S. Bartstra¹² een boekje over de bruine dictator. Toch werden in deze werken meer reeds bekende dingen herhaald of op een wat andere manier verteld, dan dat hierbij baanbrekende nieuwe inzichten of vraagstellingen naar voren zouden zijn gekomen. De studie van P.E. Schramm, *Hitler als militärischer Führer*¹³, geschreven in aansluiting op het oorlogsdagboek van het OKW dat dezelfde historicus uitgaf, komt meer op een bundeling losse kritische opmerkingen en kanttekeningen over Hitlers veldheerschap neer dan op een poging tot een afgerond beeld, zoals men op grond van de titel zou verwachten.

DE JAREN ZEVENTIG

Ons huidige decennium beleefde echter ineens een merkwaardig gul aanbod van Hitlerboeken. Gedeeltelijk te verklaren door het feit dat, alweer dank zij allerlei detailvorsing, bepaalde vraagtekens konden worden weggewerkt, terwijl het zich tevens laat aanzien dat er nog nauwelijks sensationeel nieuw materiaal te verwachten is. Ook was de afstand weer groter. Hitler was meer historie geworden. Maar dan toch op een wat dubbelzinnige wijze. Terwijl onder een jongere naoorlogse generatie de belangstelling naar het fascisme als zodanig uitging — dikwijls vanuit een zeer actueel gerichte geëngageerdheid — was bij de oudere generatie veelal van een opleving sprake van oude sentimenten en verdrongen emoties. Misschien omdat zij gaandeweg van het toneel aftrad en op het laatst toch nog het hare kwijt moest. Misschien als reactie op tal van oorlogsprocessen, die juist toen weer de aandacht kregen. Misschien ook als reactie op de nieuwe anti-personalistische tendens in de geschiedschrijving, waarbij bovenal structuren en processen werden beschreven. Een sluitende en afdoende verklaring voor dit reveal heb ik echter niet. Hoe dat zij, Eberhard Jäckel's studie *Hitlers Weltanschauung*¹⁴ opende eigenlijk de nieuwe fase met een heldere analyse van wat al van begin af aan tot de belangrijkste kwesties had behoord. Ook Axel Kuhn vatte in zijn uitgewerkte dissertatie, *Hitlers aussenpolitisches Programm*¹⁵ zo'n kwestie bij de kop. Ik kom op beide werkjes terug. Het was Werner Maser, die voordien al met een nauwgezette arbeid over de Frühgeschichte der NSDAP¹⁶ voor de dag was gekomen, die nu een nieuwe biografie van meer dan 500 bladzijden op tafel legde.¹⁷ Twee jaar later kwamen daar liefst drie verdere werken bij. Robert Payne, *The Life and Death of Adolf Hitler*¹⁸; Colin Cross, *Adolf Hitler*¹⁹ en tenslotte Joachim Fest²⁰ die ons, Maser en alle anderen ver overtroeven, met een pil van meer dan 1100 pagina's 'Hitler' kwam verblijden.

Het boek van Maser kan een specimen, zelfs een vrij extreem specimen worden genoemd, van een personalistisch-biografische benadering in de meest enge zin. Met mierenvlucht heeft de auteur alle gegevens over Hitlers afstamming, jeugdontwikkeling, lectuur, dagelijkse gewoontes, seksualiteit en gezondheid opgespeurd. We vernemen welke boeken hij las, wij krijgen diverse medische rapporten in extenso onder de neus, maken kennis met alle preparaten en medicijnen die de Führer slikte, met zijn hele omvangrijke huisapotheek, zodat beurtelings een menthol-kamillen- en transpiratielucht uit deze bladzijden opstijgt.

Maser verdiept zich in Hitler's spijsvertering en darmflora met hetzelfde stalen gezicht als in zijn ideeën of militaire kwaliteiten. Het is alsof we met een vergrootglas centimeter voor centimeter langs een metershoge foto schuiven. Bij alle respect voor zoveel nauwgezetheid slaat men het boek toch dicht met het gevoel, dat de Führer als persoon totaal onoverzichtelijk is geworden. Masers gemis aan verbeeldingskracht en zijn onvermogen om een onderscheid te maken tussen het futiele en het belangrijke, maken van de dictator een supermens. En wel meer een supermens dan een superschurk. Bovendien, gevolg van de extreem personalistische aanpak, verschijnt de Führer vrijwel in het luchtledige. Over de politieke gebeurtenissen, de wereld temidden waarvan hij zich bewoog, vernemen we weinig. De antibiografische en antipersonalistische stroming in de huidige geschiedvorsing zal uit Maser dan ook met gemak en graagte alle argumenten kunnen putten, die ze nodig heeft.

Het kolossale opus van Fest berust niet op eigen onderzoek of pluiswerk. Het is allereerst een poging tot synthese van de bestaande literatuur; compilatie, waarbij de titelpersoon terdege in zijn tijd wordt geplaatst. Met allure en literair vermogen geschreven is het belangrijkste opvolger als Hitlerbiografie van Bullocks boek, in menig opzicht een krachttoer, die echter wel het bezwaar heeft dat de auteur te veel tegenstrijdige voorstellingen wil verenigen en in wezen wegwerkt achter fonkelend proza. Zo verschijnt Hitler hier èn als wagneriaans-theatrale dromer, die evenals Duitsland een gestoorde verhouding tot de realiteit bezat, in een schijnwereld leefde èn als machtspoliticus. Het was èn exponent van zijn tijd èn een anachronisme. Er bestond een grote continuïteit in zijn denken, maar ideeën speelden bij deze poseur slechts een ondergeschikte rol, zo horen we. Dat Hitler, wanneer hij in 1938 was vermoord, als een van de grootsten de historie zou zijn ingegaan (blijkbaar omdat hij toen nog geen oorlog ontketend en verloren had) waag ik ook te betwijfelen, al is dit van ondergeschikt belang.

Als een van de laatste bijdragen moet het penetrante boek van J.P. Stern, *Hitler, The Führer and the people*²¹ worden genoemd. Geen biografie, maar een verhelderende en intelligente poging om een antwoord te vinden op wat uiteindelijk als de alles overschaduwende vraag overblijft, wanneer we ons door alles hebben heengeslagen; hoe kon deze man worden wat hij geworden is en waarom had juist deze acteur succes bij zijn publiek?

DISCUSSIEPUNTEN

Om nu op enkele van de belangrijkste discussiepunten in de recente literatuur in te gaan: allereerst is daar — meer een pikanterie van zuiver biografisch-psychologische aard — de kwestie van Hitlers afstamming. Maser noemt het oude gerucht dat Hitlers grootvader, een zekere Frankenberger, een jood uit Graz zou zijn geweest, een fabel en stelt dat de ware vader van de buitenechtelijke Alois Hitler diens oom Johann Nepomuk Hüttler, broer van zijn adoptief vader, Johann Georg Hiedler moest zijn geweest. Bewijzen kan hij dit laatste echter niet. En we mogen juist na zijn minutieus onderzoek constateren, dat het zich ook nooit meer laat bewijzen.

Wel kunnen we alle speculaties, met name van psycho-analytische signatuur, over een diep verband tussen Hitlers antisemitisme en een mogelijke joodse grootvader (die zijn grootmoeder Anna Maria Schicklgruber met een buitenechtelijk kind zou hebben laten zitten) ongefundeerd noemen. Zij zouden dat trouwens ook nog zijn, indien een grootvaderschap van Frankenberger niet uitgesloten kon worden. Wat dat laatste aangaat, is Maser evenwel overtuigend.

Van meer belang is de kwestie van de jeugd. Is er sprake van een conflict, van vaderhaat?

Hitler zelf heeft in *Mein Kampf* het geijkte beeld van een tegenstelling tussen de tiranniek-pedante ambtenaar en zijn artistieke temperamentvolle zoon geschetst. Eveneens doet hij het voorkomen, alsof hij een arme harde jeugd had gekend. Het zou hier te voeren om in alle details te treden. Jetzinger en Maser, ofschoon op tal van punten weer oneens met elkaar, hebben die arme harde jeugd in elk geval beiden als propagandistische legende ontmaskerd, met name in pecuniair opzicht. Wat niet wegneemt — vooral Maser laat dat uitkomen — dat Hitler door de vroege dood van zijn ouders en door andere omstandigheden bepaald geen rustige en gelukkige levenslente heeft gekend. In hoeverre het verzet tegen zijn vader (hijzelf was pas 14 jaar toen Alois in 1903 stierf) tot een diepe vaderhaat en deze weer tot de ontwikkeling van de tirannieke trekken in zijn eigen natuur heeft geleid, blijft echter enigszins speculatief.

Er is van psychiatrische en psycho-analytische zijde al vroeg belangstelling voor de Führer getoond, met name in Amerika. Dat begon al in de oorlog met het beruchte geheime rapport van Walter C. Langer.²² Geen wonder. Hitler vertoonde, zoals hij zijn publieke carrière als redenaar en politicus begon, een aantal excentrieke trekken. Zijn ascetisch-teruggetrokken leefwijze, zijn zeldzame kameraden; de wilde extase, waartoe de demagoog zich in het openbaar wist op te zwepen, door zijn aanhangers als teken van zijn grote roeping en van de diepe oprechtheid van zijn gevoelens en ideeën geduid, deden bij tegenstanders al snel de vraag rijzen of de man wel helemaal normaal was. De gedachte dat een partij- en regeringsleider, die tenslotte dergelijke catastrofale uitwerkingen had en die het sein gaf tot een massale uitroeiing zoals de hele moderne geschiedenis niet had gekend, eigenlijk een patiënt was, een ziekelijk brein, is zeer verleidelijk. Maar wat is een ziekelijk brein? De psychiatrische en psycho-analytische benadering ging hierbij sterk uit van algemene conventionele voorstellingen,²³ met het gevolg dat men Hitler trachtte in te passen in de bekende schemata van psychopaten of neurotici, uitgedost met alle symptomen en verklaringen, die boeken en praktijk aan de hand deden. Er zijn twee grote bedenkingen tegen deze klinisch-psychiatrische benadering. Allereerst, dat men niet op grond van de symptomen de patiënt classificeert, maar in feite omgekeerd bij een als patiënt geclassificeerd persoon achteraf de passende symptomen gaat zoeken. En daarbij is men hier op indirecte en dikwijls maar half geverifieerde historische bronnen aangewezen. Omdat bijvoorbeeld in de psycho-analytische zienswijze vaderhaat een bekend gegeven is, zal men snel bereid zijn, om alles wat op vaderhaat wijst kritiekloos te aanvaarden.²⁴ De tweede bedenking: wanneer men langs dikwijls wat geforceerde en speculatieve weg Hitler tot een patiënt volgens geijkte voorstellingen reduceert, maakt men het raadsel nog groter. Men kan wel enige morele voldoening putten uit het feit dat de Messias van het nazisme volgens gangbare maatstaven behandelingsrijp was.

Men blijft echter zitten met de vraag waarom hij niet in de spreekkamer van de psychiater belandde, maar aan het hoofd van een volk van zeventig miljoen, van miljoenen geestdriftige aanhangers (waaronder ook moderne psychiaters en artsen), voor wie zijn woord wet was. Gezond en ongezond zijn, waar het de psyche betreft, veel te plumpe begrippen. Dat genialiteit aan waanzin grenst is al een oude volkswijsheid. De eigenschappen die Hitler tot Hitler maakten kunnen per definitie niet in een conventioneel schema worden gevangen. Wanneer daarentegen Fest stelt, dat juist Hitlers normale en niet zijn demonische trekken zijn succes verklaren en Stern het representatieve ervan beklemtoint, dan is ook dat eenzijdig. Het was de verbinding van het normale met het abnormale, die hem fascinerend maakte.

HITLERS ERUDITIE

Een andere kwestie: hoe was het met Hitlers eruditie gesteld? Tegenover de oude voorstelling dat dit niet veel soeps was en dat hij slechts een zeer oppervlakkige populair wetenschappelijke belezenheid had, die hij dan wel met veel lef en bravoure uitspeelde, geeft Maser hoog op van zijn kennis. Hij verslond serieuze en wetenschappelijke boeken, met name in zijn Weense en Münchener jaren (1908-1913) en als we de auteur mogen geloven, las hij tot het einde toe min of meer één boek per dag. Hij 'werkte ze door', net als een serieuze student: Schopenhauer, Nietzsche zelfs Hegel, Plato en vele klassieken, hij had ze zich uit eerste hand eigen gemaakt! Daarnaast een enorme hoeveelheid historische en militair-technische literatuur.

Ook van de bekende voorstelling van de werkschuwe jeugdige boemelaar wil Maser niet weten: een solitaire zonderlinge jonge man, die zich niet naar de normale burgerlijke regels wenste te schikken, dat wel, maar een leergierige en tevens uitzonderlijk begaafde artistennatuur. Over de grootte van een talent valt moeilijk te twisten. Maser is in geen geval een zeer musische of kunstzinnige geest. Pedant collecteert hij oordelen van deskundigen om het op de meest positieve met betrekking tot Hitlers tekentalent te houden. Wel zal er altijd reden zijn om te betreuren, dat Hitler geen schilder of architect is geworden, ook als men zijn gaven minder hoog aanslaat. Ook wat zijn eruditie betreft, duidt Maser de gegevens wel zeer in het positieve. Fest lijkt me hier bepaald dichter bij de waarheid; de Führer beschikte slechts op enkele gebieden — geschiedenis, bewapening, architectuur — over een grote kennis, al gaat het stellig niet aan om zijn algemene ontwikkeling wat uit de hoogte als primitief af te doen. Hij was een typische autodidact.

Maar dank zij een in zijn jonge jaren grote leergierigheid, een uitzonderlijk geheugen en een natuurlijk instinct voor wat hij gebruiken kon, beschikte hij wel over een parate kennis, die bijv. in historische en militaire zaken verbluffend was. Dit is trouwens een kenmerk voor begaafde autodidacten, die dan ook dikwijls hun minderwaardigheidsgevoelens wegwerken door de deskundigen te overtroeven. En wat slagvaardigheid, het vermogen om met al die parate kennis anderen te overdonderen aangaat, was hij vrijwel iedereen de baas. Waar na '33 zijn positie bijkwam om gesprekspartners al bij voorbaat te imponeren en te intimideren.

HITLERS IDEEËN

Een kernvraag tenslotte, die al vroeg de tijdgenoten intrigeerde en die na '45 als een rode draad door de hele literatuur loopt, is de vraag naar Hitlers ideeën, die zo onlosmakelijk met het nazisme vergroeiden. Had hij eigenlijk een ideologie? Geloofde hij zelf in zijn leer of was hij een pure opportunist en nihilist, die slechts met een weergaloos instinct voor effecten, precies die opvattingen lanceerde, die de vele ontevreden en gedeklasseerden na 1918, waar hij het van hebben moest, wilden horen? In Bullocks eerste druk valt het accent sterk op het opportunisme, de naakte machtsdrang, die zich noodgedwongen in allerlei leuzen moest hullen. Later is Bullock hier wat van teruggekomen. De nihilisme-theorie vond al vroeg, en zeker sedert 1938, toen Hermann Rauschning²⁵ zijn invloedrijk boek liet verschijnen, ingang. Ook bij Stern vinden we er nu weer veel van terug, wanneer deze niet ideeën, maar affecten als de ware drijfveren in Hitler ziet. En Fest, die alsmaar het theatrale, de hang naar pose, naar een schijnwereld, beklemtoont, schijnt daarbij ook in de ideeën meer toevallige attributen te zien, al spreekt hij zich tegen en blijft hij onduidelijk. De verrassende en ideologisch inconsequente acties van de dictator

— zijn vriendschap met het 'gele' aziatische Japan, zijn pact met Stalin — worden altijd weer aangevoerd. Een passage uit *Mein Kampf*, waarin hij zijn antisemitisme als een geniale propagandastunt aanprijst; latere privé uitlatingen, waarin hij zich cynisch van bepaalde officiële leuzen of van de bloedserieuze ideologie van Rosenberg distantieert; het onbeschaamde gemak, waarmee hij bij tijden elkaar bestrijdende groeperingen en klassen het gevoel gaf dat hun ideeën ook zijn ideeën waren, dat hele vat vol tegenstrijdigheden, half-verteerde socialistische en reactionaire, linkse en rechtse brokken, dat als nationaal-socialistische leer werd gepresenteerd . . . dit alles kon gemakkelijk tot de conclusie voeren, dat Hitler helemaal niets meende of liever altijd dat meende, wat hem op een specifiek moment meer macht zou bezorgen. Het mimische talent, dat hij als redenaar ontplooidde, zijn vermogen om in de grootste razernij te ontsteken en daarbij toch zichzelf in de gaten te houden, om dus een zeer gedisciplineerde razernij te etaleren, versterkte die indruk.

Aan de andere kant zijn er tal van studies, waarin altijd weer Hitlers ideologie wordt geanalyseerd als sleutel tot zijn verschijning en succes.²⁶ Dat er constanten in zijn denken moeten zijn geweest, is trouwens een veronderstelling, waar we moeilijk buiten kunnen, willen we de man niet totaal ongrijpbaar maken. Zoals zo dikwijls dreigen ook hier door academici gelanceerde problemen academische problemen te worden, waarbij een en ander onnodig wordt gecompliceerd. Het hele vraagstuk wordt namelijk minder ingewikkeld wanneer we twee zeer triviale waarheden in 't oog houden.

1 dat (om het neutraal en universeel te zeggen) dadendrang, eerezucht, de behoefte aan succes, roem en macht eigenschappen zijn die geen enkele politicus kan missen. We hebben hier met de psychische grondconditie en grondinstelling van politiek handelen te doen, of het nu Hitler, Churchill, Nixon, Kennedy of Kissinger betreft. Maar het is een conditie, die nooit in het luchtledige bestaat doch die zichtbaar wordt, ook voor de betreffende, naar aanleiding van een concrete keuze, een concreet verbond met een bepaalde partij, een bepaald programma. Ideeën kunnen omgekeerd alleen tot politiek handelen inspireren, wanneer die grondinstelling aanwezig is.

2 dat wat Hitler betreft, bij een ongetwijfeld exorbitant sterke grondaanleg, drang zich te doen gelden, drang naar macht (verscherpt door vroege teleurstellingen en tegenslagen) van evoluerende ideeën gesproken dient te worden. Wanneer men dan uit Weense volksbuurten, mannentehuizen en vagebondenmilieus, uit de loopgraven van de oorlog als anoniem stuk kanonnenvlees een stormachtige opgang beleeft via partijleider naar almachtige dictator van een groot rijk, dat weer een half continent aan zich onderwerpt, dan zou het psychologisch zeer merkwaardig zijn wanneer het wereldbeeld niet veranderde bij bepaalde basisconstanten, die weer met de eigen natuur en grondaanleg samenhangen.

JODEN- EN MARXISTENHAAT

De discussie rond Hitler heeft zich onder meer toegespitst op de vraag, wanneer zijn joden- en marxistenhaat is ontstaan, stellig de twee meest geprononceerde trekken in datgene wat in het begin van de jaren twintig als zijn 'Weltanschauung' manifest wordt. Hitlers eigen versie, dat hij al in zijn Weense jaren zijn politieke geloofsovertuiging gevonden had, die sedertdien onwrikbaar en consequent bleef wat ze was, is terecht als propagandistische zet in twijfel getrokken. Alleen Maser hecht hier, zoals zo vaak, enige waarde aan, al spreekt hij zich later weer tegen. De onder andere door Fest verdedigde opvatting dat zich pas tijdens en na de oorlog zijn ideologie definitief uitkristalliseerde, is veel aannemelijker. Fest laat Hitler nog als een vrij besluiteloze figuur uit de eerste wereldoorlog naar München terugkeren, nog niet van zins in de politiek te gaan. Dat hij met racistische

en antisemitische ideeën allang vóór 1914 o.a. door Lüger, Schönerer en Lanz von Liebenfels vertrouwd was, is daarentegen wel zeker.

Maar dat de oorlog en Versailles pas zijn nationalisme tot kookhitte opvoerden en tevens de behoefte aan zondebokken aanwakkerden (zoals bij zovele gedeklasseerden) zodat hij zijn misschien vage antisemitische en antibolsjewistische opvattingen tijdens het zo turbulente jaar 1919 met dit rancuneuze nationalisme versmolt — alweer zoals zovelen — het lijkt zeer plausibel.²⁷ En dat betekent dat aan de oorsprong van zijn politieke loopbaan heftige persoonlijke frustraties (als afgewezen, mislukt kunstenaar en ontgoocheld frontsoldaat) met de grote nationale frustratie samenvallen. In het felle rascistische en anti-marxistische nationalisme vond ook hij toen een houvast. Dat zijn ideeën in geen enkel opzicht origineel waren, is sedert lang een triviale vaststelling. Maar ik geloof dat hij terdege zijn politieke activiteiten startte vanuit dit oprechte nationalistische ressentiment; dus vanuit ideeën omdat hij in een bestrijding van Versailles, joden en marxisten de uitweg uit zijn persoonlijke en uit de nationale misère zag. Toen de piepkleine NSDAP hem onverwachts de kans gaf om zijn retorische en organisatorische kracht te ontplooiën, werd tevens zijn persoonlijke machtsdrift gewekt, althans sterker aangewakkerd. Maar een machtsdrift die al door zijn wereldbeeld — wagneriaans heroïsme, Duitsromantische bewondering van 'de sterke man' — was gelegitimeerd. En al naar gelang hij meer op de voorgrond trad, meer macht verwierf (eerst binnen de partij, later in Duitsland) groeiden egoïsme en machtsdrift boven zijn concepties uit. Meer en meer werden de geloofsartikelen van de jonge agitator uit 1919 en 1920 daarbij tot een soort garderobe voor de machtige partijleider en dictator, die het meer en meer ook als hun functie zag om zijn onverzadigbaar ego te bevredigen. Dat hij tenslotte doelbewust Duitsland in zijn eigen ondergang heeft willen meeslepen, is overbekend. Zijn testamentarische opdracht om na zijn dood de strijd tegen het internationale jodendom voort te zetten behoeft niet in tegenspraak te zijn met deze verschuiving van nationalistisch-rascistische naar ik-bezetenheid in de loop van een ruim 25-jarige excentrieke politieke loopbaan.

Sterns mening, dat hij geen enkele ideologie had en in feite slechts macht wilde — heroïsme in wagneriaanse belichting — geeft voedsel aan een wijdverbreide misvatting: dat namelijk affecten, wilsimpulsen los van een vorm van projectie zouden bestaan. Men vergeet dat dit wagneriaanse heroïsme (zoals Hitler het dan begreep) en dat ook machtsdrift altijd gevoed worden door historische reminiscenties en voorstellingen. Wilskracht en machtsbegeerte zijn uiteraard tijdloze universele eigenschappen. Maar de jonge Hitler vond een denkklimaat, dat deze affecten pas vrij maakte en bovendien op een uitzonderlijke wijze sanctioneerde: brokken van Nietzsches Übermenschentum, het Vulgair-Darwinisme, de hele Romantische traditie met haar cultus van de grote enkeling verbonden met het Duitse militaire ethos en met Wagners suggestieve heldendramatiek. Dat alles bij elkaar kwam terdege op een wereldbeeld, een 'ideologie' neer; te weten een soort amoreel vitalisme. Deze ideeën waren bovendien voor Hitler onlosmakelijk gekoppeld aan de gedachte dat Duitsland de schande van 1918 moest uitwissen en zich moest wreken op de verantwoordelijken. Jäckel gaat er in zijn studie dan ook vanuit dat Hitler terdege een coherent wereldbeeld had.

De kern van Hitlers 'Weltanschauung' was misschien wel het Vulgair-Darwinisme; een geloof, dat in de natuur de sterken de zwakken verslinden en dat het er dus om gaat tot de sterken te behoren. Het is een gedachte, waarmee Hitler al vroeg vertrouwd is en die in het aangezicht van de ondergang in ongekende naaktheid naar voren komt. Het biologisch rascisme hing daar onlosmakelijk mee samen. Op deze oerbodem echter ontkiemden verder ideeën en uitwerkingen die, al naar gelang de tijdsomstandigheden en Hitlers

verdere ontwikkeling, zouden veranderen. Een voorbeeld hiervan vormt zijn buitenlandse conceptie, waar Kuhn zijn studie aan heeft gewijd. Kuhn toont overtuigend aan, dat Hitler in 1919 begon als een simpele revisionist van Versailles. Pas rond 1924 komt er de 'Lebensraum'-theorie bij; de gedachte van expansie in oostelijke richting. Vanaf dat ogenblik bleef aldus de auteur, Rusland de natuurlijke vijand. Engeland wilde Hitler tot 1937/38 nog door een soort verdeling van de globe meekrijgen. En zelfs daarna was de oorlog met de Britten voor hem meer bittere noodzaak dan doel. Anders lag dat bij Frankrijk, waarin hij (als frontsoldaat), zeker in zijn puur-revisionistische fase, traditioneel de ervijand zag.

HITLER ALS POLITICUS

Als regeringsleider kwam hij vanaf 1933 in een andere positie dan als binnenlands agitator. Ofschoon hij uiteindelijk met een uitzonderlijke vasthoudendheid zijn concepties van vóór 1933 — Lebensraum in het oosten, vernietiging van het bolsjewistische Rusland, uitschakeling van Frankrijk, onderwerping van Europa aan een Groot Duits Rijk en vooral de barbaarse toepassing van de rascistische leer — heeft trachten uit te voeren, was de wijze waarop in hoge mate afhankelijk van externe factoren. Bovendien betekent 'conceptie' niet 'blauwdruk' of 'programma', een soort vast handelingsrooster, maar een bundeling van met elkaar samenhangende globale doelstellingen, die al naar gelang de politieke ontwikkelingen — die ook Hitler niet in de hand had — scherpere of vagere contouren konden aannemen en ook onderling konden verschuiven. Hij werd, zoals elke politicus, gedwongen om tactische wendingen en zwenkingen uit te voeren. Het zijn die wendingen en zwenkingen die A.J.P. Taylor²⁸ zo misleidden, dat hij in de Führer een pure opportunist zonder concepties wil zien, die dan nog tegen zijn zin een oorlog kreeg aangesmeerd. Een voorstelling, die vandaag als amusante nonsens kan worden afgedaan.

Er zijn ook over de Westerse appeasementpolitiek de laatste tijd nieuwe studies verschenen, die, verre van de drijvende dynamiek van Duitsland en Hitler in de latere jaren dertig te ontkennen of te bagatelliseren, bovenal het onvermogen van de Engelse en in mindere mate van de Franse politici onthullen om die dynamiek volop te taxeren.²⁹ Een onvermogen, dat psychologisch weer zo verklaarbaar wordt, wanneer we bedenken, dat met Hitler inderdaad iets nieuws in de arena, juist ook van de internationale politiek verscheen; nieuw qua concepties, maar vooral nieuw qua aanpak en stijl: de volkstribuun, die lak heeft aan het conventionele diplomatieke bedrijf, die zijn vulgair-Darwinisme ook zonder enig voorbehoud op de internationale machtsverhoudingen overbrengt en daarom afspraken, toezeggingen en verdragen slechts vermag te zien als pure instrumenten in dienst van het eigenbelang, die waardeloos worden, zodra ze de nationale machtsontplooiing ook maar een strobreed in de weg leggen of de tegenstander niet langer om de tuin leiden. In de persoonlijke omgang met buitenlandse diplomaten spreidt Hitler de eerste jaren diezelfde ambivalentie en onzekerheid ten toon, die de kleine partijagitator in de jaren twintig tegenover de vertegenwoordigers van de hogere standen, industriemagnaten, officieren, topfunctionarissen had gedemonstreerd: aan de ene kant de verlegenheid van de kleinburger, aan de andere het blufferige zelfbewustzijn van de geroepene, die buiten en boven alle conventionele regels staat. En opnieuw is het die ambivalentie, die dan in zijn voordeel werkt, omdat ze zijn tegenspelers verwacht en tot een verkeerde beoordeling verleidt. Na '33 herhaalt zich zo op internationaal plan tot op zekere hoogte wat zich vóór '33 op Duits-nationaal plan had voltrokken.

Ofschoon toen hij de macht overnam de revisie van Versailles voor hem al ingebed lag in de veel verdergaande conceptie van een autocratisch Duitsland, dat om onafhankelijk te zijn van de wereldmarkt in Centraal- en Oost-Europa een dominerende positie moest bekleden en hier uitgestrekt kolonisatieterrein zou moeten verwerven, vielen de eerste stappen op die weg nog vanzelfsprekend binnen het raam van een revisionistische politiek. Eigenmachtige pacten en verdragen, die Duitsland onafhankelijk van de Volkenbond zouden maken; herbewapening op grote schaal; remilitarisatie van het Rijnland, ja ook de Anschluss en de inlijving van het Sudetengebied konden nog als een forse correctie van Versailles, op grond van de daar gehuldigde nationaliteiten-principes worden beschouwd. Evenals de kwestie Dantzig en de Corridor, de onmiddellijke aanleiding van Wereldoorlog Twee.

Dat verklaart de Westerse politiek tot 1939. De leidende politieke elite in Engeland en Frankrijk werd beheerst door het oorlogstrauma en het gevoel bovendien van eigen zwakte en offensief onvermogen. De depressie had niet het klimaat geschapen voor resolute herbewapening, in tegendeel: de ontwapeningsgedachte kreeg er een extra impuls door, ook onder druk van de linkse partijen. Bij de Engelsen kwam daar een slecht geweten bij, dat men in en na Versailles de Fransen te veel vrijheid had gelaten bij hun rigoreuze anti-Duitse koers. Toen bovendien na dertig twijfels rezen of de Volkenbond wel voor zijn taak berekend was, diende zich een vreedzame revisie van Versailles als alleszins rationele politiek aan. Omdat Hitler en het nationaal-socialisme een product van het ressentiment waren, lag de gedachte voor de hand, dat ze hun wilde haren zouden verliezen, als de oorzaken van dat ressentiment waren weggenomen. Dat dit ressentiment in Hitler en zijn beweging juist iets had voortgebracht, dat zich in laatste instantie niet alleen tegen een aantal paragrafen of bepalingen, maar tegen het hele burgerlijke stelsel en normbesef richtte, waarvan Versailles als logisch voortbrengsel gold, die gedachte werd telkens weer verdrongen. Ze maakte immers de oorlog, die men bovenal wilde vermijden, onontkoombaar. Het veelal gehanteerde scherpe onderscheid tussen appeasers en anti-appeasers is rijkelijk geforceerd en berust bovendien op de bekende wijsheid achteraf. Geen zinnig politicus kan en mocht na 1933 pogingen om Duitsland te verzoenen en in te passen in een nieuwe Europese ordening bij voorbaat als hersenschimmig van de hand doen; geen zinnig politicus kon toen al zijn hele politiek baseren op het axioma, dat Hitler een maniak was, die zo snel mogelijk uitgeroeid diende te worden — hetgeen hoe dan ook een gewapend conflict zou hebben betekend. Evenmin als we vandaag de ontspanningspolitiek bij voorbaat als domme illusie kunnen en mogen verwerpen. Het tragische in de geschiedenis is, dat blijkbaar bepaalde vergissingen, zelfs zulke gigantische vergissingen als de appeasementpolitiek begaan moeten worden, om ons achteraf überhaupt de mogelijkheid aan de hand te doen een oordeel te vellen. Zeer vulgair uitgedrukt: zo lang een moordenaar niet de gelegenheid tot moord krijgt en aangrijpt, kan ik niet van een moordenaar spreken. En terwijl bij dit voorbeeld de behandeling even simpel als onbedenkkelijk is (die gelegenheid mag niet geboden worden), zijn in de politiek, waar een verduizendvoudiging van complicaties en effecten plaats grijpt, de alternatieven eveneens vol gevaren. Het is niet moeilijk om zich voor te stellen wat de historici vandaag zouden schrijven als Engelsen en Fransen direct in 1933 Duitsland waren binnengevallen, alleen op grond van "Mein Kampf" en hun aversie tegen de figuur van zijn nieuwe leider.

Betekent dat nu een morele legitimatie voor appeasement, dat de wereld pas de ogen heeft geopend voor de ware aard van de bruine dictator en zijn beweging? Zo gezien zou elke foutieve politiek in hogere zin gerechtvaardigd kunnen worden en zouden we in een volstrekt normenloze geschiedschrijving belanden. Het gaat er juist om, dat de ware

staatsman altijd twee- of driesporig moet kunnen denken en alternatieve koersen achter de hand moet hebben. Niet dat zij geprobeerd hebben Hitler- Duitsland te "appaiseren" en bepaalde grieven weg te nemen moet Chamberlain, Halifax, Henderson, Horace Wilson worden verweten; doch dat zij het veel te lang hebben geprobeerd, dat zij hardnekkig weigerden de ongetwijfeld verschrikkelijke alternatieven onder ogen te zien, dat zij zich in hun ijver en missiedrang zo identificeerden met die koers, dat zij alle proporties uit het oog verloren, het onderscheid tussen billijke en onbillijke concessies niet meer zagen „kortom, het was hun éénsporig denken en handelen, dat fataal bleek.

De zogenaamde anti-appeasers — dat is het verschil — begrepen eerder, dat Hitler niet het juiste object was voor een politiek, die op zichzelf alle redelijke argumenten aan haar kant had. Doch ook zij konden dat pas zien op een moment, dat een "pijnloze" liquidatie van Hitler, zo die ooit denkbaar was geweest, al lang niet meer mogelijk was.

Het was niet alleen, dat Hitlers ambities de eerste jaren vanzelf nog binnen het traditionele kader van een revisionistische politiek bleven en in zoverre aansloten bij wat de rechtse- en nationalistische groeperingen ook tijdens Weimar altijd al hadden gewild. Het diplomatieke apparaat, waarvan hij zich bediende, bestond aanvankelijk ook nog uit het oude corps en dat droeg er toe bij om het buitenland in de illusie te laten, dat de Duitse politiek zich in de traditionele banen bewoog, zij het, dat nu onbewimpeld naar een gelijke positie werd gestreefd en naar liquidatie van het systeem van Versailles. Pas zeer geleidelijk aan bleek dat het oude diplomatieke corps een facade was en Hitlers onberekenbare politiek in geen enkel opzicht vermocht te beïnvloeden.

Het behoorde tot zijn stijl, de stijl van de revolutionaire demagoog en de autocraat, dat hij zich nooit wilde binden en een hekel had aan schriftelijke stukken. Politiek, ook en vooral buitenlandse politiek bleef voor hem een permanente improvisatie. Maar een improvisatie — en dat bleek voor velen, ook voor nijvere historici het misleidende — vanuit een onophoudelijke rusteloze gedrevenheid, waarbij niet alleen machtsexpansie en kolonisatie als vaste, volstrekt noodzakelijke desiderata fungeren, maar waarbij hij ook het conflict zocht. Politiek was — en hier zitten we weer bij zijn vulgair-Darwinisme en bij de wortel van zijn psyche- politiek was voor Hitler domweg identiek met machtsexpansie en met conflict. Hij wilde de oorlog. Hij wilde hem niet precies zo, als die tenslotte kwam, en zeker prefereerde hij de lokale "Blitz". Maar een expansie zonder bloed . . . hij kon het zich niet alleen niet voorstellen, hij wilde het ook beslist niet. Dat telde niet, was geen echte expansie! Omdat de oorlog in Hitlers denken — die zelf zo door het frontbeleven 1914-1918 was bepaald — een onvermijdelijk ingrediënt was van het bestaan en omdat ware grootte, heroïek (hier spreekt de Duitse militaire traditie gecombineerd met Wagneriaans heldenpathos) alleen in de oorlog en door de oorlog zich vermag te realiseren.

Een apart chapter vormt Hitlers veldheerschap. Aan de oorlogsvoering besteedde hij na 1939 en zeker in de laatste jaren het overgrote deel van zijn energie en hij bemoeide zich met de kleinste details. Doorlopend waren er meningsverschillen tussen hem en de generaals en altijd was hij het die zijn zin doordreef. Van de zijde van de militairen is hem na '45 dan ook alle schuld voor de catastrofale nederlaag toegeschoven: zijn halsstarrigheid en weigering om waar dan ook maar grond prijs te geven, bij totale onverschilligheid jegens mensenlevens, geldt ook zuiver strategisch als waanzin. Op het laatst raakte hij alle voeling met de realiteit kwijt en opereerde in zijn bunker met denkbeeldige legers; volstrekt ontoegankelijk voor realistische adviezen. Wel erkenden de meesten, dat hij een verbluffende kennis van militaire en technische zaken had, waarmee hij hen telkens weer verbijsterde en op de knieën dwong. Tegenover die militaire kritiek — die natuurlijk niet vrij is van zelfrechtvaardiging, noch van de hoogmoed van de experts jegens de dilettant —

staat echter, dat het ook Hitler was, die tegen de bedenkingen van de experts in voor de nieuwe operatieplannen van Manstein en Guderian koos, die tot de snelle triomf in het Westen hebben geleid. Nieuwere studies zoals van Kehring³⁰ komen bovendien tot de slotsom, dat juist Hitler als enige de dreigende omsingeling bij Stalingrad in de herfst van 1942 voorzag, maar hier nu uitgerekend zwichtte voor de opvattingen van de geheime inlichtingendienst van Gehlen, die het mis had.

Ook hier luidt de conclusie, dat Hitler voor de militaire operaties de volle historische verantwoordelijkheid draagt, en voor de successen en voor de catastrofes, en dat hij de Duitse legerleiding als zelfstandige factor jammerlijk uitschakelde.

NOG GEEN NEUTRALE BENADERING

De uitwerkingen van het verschijnsel Hitler maken een neutrale benadering in zoverre nog steeds onmogelijk, dat de historici nu alsmaar geïrriteerd reageren op elkaars irritaties. Daar is om te beginnen de voorstelling van de superschurk en kwade demon, als tegenhanger tegen de halfgod, die door de propaganda van het Derde Rijk was opgebouwd. Voor tal van aanhangers na de ineenstorting natuurlijk een soort alibi! Met het gevolg dat buiten Duitsland, waar men niet veel had aan een onvindbaar lijk om het morele gelag te betalen, al snel de collectieve verantwoordelijkheid van de natie werd beklemtoond. De historici trachtten hier Hitler vooral uit de verziekte toestand van Duitsland te verklaren, er een exponent, in het extreme geval zelfs een uitwisselbare exponent, in te zien. Over de waarde van het alibi is hiermee echter noch in het ene noch in het andere geval iets gezegd, omdat in beide gevallen emoties, ja belangen een grote rol spelen. De superschurkvoorstelling irriteert bovendien nog omdat zij op een omgekeerde verafgoding neerkomt; Satan blijft tenslotte spiegelbeeld van God. Ik noemde al Taylor, bij wie deze irritatie stellig tot de mening heeft bijgedragen dat Hitler zich niet zo heel erg van andere Duitse politici onderscheidde. Hij mocht geen al te gemakkelijk alibi worden! Barraclough koppelt een soortgelijke irritatie nog speciaal aan zijn antipersonalisme; alles moet uit sociaal-economische structuren en collectieve processen worden verklaard, personen zijn verkeerde objecten voor historisch onderzoek³¹. Hitler vaarwel! Wanneer hij bovendien opmerkt dat Hitler achteraf feitelijk geen rimpels op het water heeft achtergelaten, dat alle belangrijke processen in onze eeuw zich buiten hem om hebben afgespeeld, dan vloeit dit oordeel toch voort uit een buigen voor het heden, uit een overmatig presentisme, waarbij in de historie slechts dat van belang wordt geacht, wat direct naar actuele problemen en constellaties verwijst. Met het gevolg dat we dan om de paar jaar opnieuw 'de ware drijfkrachten' in de geschiedenis ontdekken. Hitler zonder sporen . . . was het maar waar! Maar hoe wil Barraclough de scheuring van Europa, de opkomst van de V.S. en Rusland en de hele koude oorlog (gevolg toch van het snelle verdwijnen van vrijwel alle grote mogendheden van vóór 1939) en de wereldwijde dekolonisatie, hoe wil hij dit alles verklaren zonder de tweede wereldoorlog, ergo zonder Hitlers expansiepolitiek? Nu ja, men kan natuurlijk verkondigen dat Europa zich hoe dan ook al vanaf 1914 of 1900 in neergang bevond en dat de opkomst van al die anderen en de hele dekolonisatie een onvermijdelijk proces was.

Argumenten genoeg! Maar welk proces is dan niet onvermijdelijk en welke staatsman of welke oorlog kan dan niet door een ander worden vervangen, die hetzelfde effect te weeg zou brengen? Dit soort redematies spiegelt een diep inzicht in de historische causaliteit voor, dat bestaat bij de gratie van zeer willekeurige, dikwijls modieuze criteria ten aanzien van onbelangrijk en belangrijk.

Onvermijdelijk of niet . . . al die grote processen hebben zich nu eenmaal op een speciale concrete wijze voltrokken en daarbij hebben de tweede wereldoorlog en het fascisme een niet weg te denken aandeel gehad. En dat is nog maar de 'objectieve' kant. 'Subjectief' heeft een hele generatie de nodige trauma's van het fascisme overgehouden en speelt dit bewust of onbewust een rol bij vrijwel alle huidige politieke bewegingen en ideologieën en ook in de literatuur, de film, de sociale psychologie. Aangezien in wezen 'subjectief' en 'objectief' in de menselijke samenleving onscheidbaar zijn, aangezien het onze zingeving en interpretatie van de gebeurtenissen zijn, die ons handelen beïnvloeden, kan gerust worden gezegd dat de wereld na '45 niet te denken valt zonder datgene, wat er aan voorafging. En dan wil ik het niet eens hebben over de slachtoffers. Ten aanzien van deze balans getuigt een oordeel als van Barracrough niet alleen van een eenzijdige actualiteitsobsessie maar bovenal van een wat hautaine geschiedfilosofie. Misschien toch geen toe-vallige bijkomstigheid van dit anti-personalisme.

DE SUPERMENS BEKLEMT OOND

Omgekeerd zijn er ook recente biografen, zoals Maser en Payne, die weer de supermens beklemtonen. Maser door zijn vergroting en opeenhoping van microscopische details. Payne door er een onvergelykbaar monster van te maken, ietwat op Hollywoodmaat gesneden, dat een dom volk behekt.

Zij, die Hitler willen normaliseren en ontdemoniseren, kunnen zich stellig beroepen op de onoriginaliteit van vrijwel al zijn opvattingen, die in volkse kringen gemeengoed waren, en op tal van geestelijke voorlopers en tradities. Daarnaast is er dat triviale in zijn verschijning, zijn denken, zijn smaak, zijn optreden. Maar naast dat triviale is er ook dat bohémien-achtige, die drang van de dakloos rondtrekkende hypnotiseur om een publiek aan zich te onderwerpen. Een Adolf Doorsnee kon al zijn mede- en tegenspelers systematisch jarenlang overtroeven — en waarlijk niet alleen in Duitsland maar tot de oorlog ook op Europees plan — wanneer al die politici, diplomaten, militairen, die hij overklaste, sullen, onder-doorsnee waren. De gedachte echter dat tien jaar lang in Europa een geslacht van uitzonderlijke kneusjes de regeringszetels heeft bevolkt, zou de problematiek wel verschuiven maar niet verkleinen. Blijven de buitennormale omstandigheden: nederlaag, crisis, gedeklasseerden op grote schaal in een samenleving die met een monarchaal normenpatroon een burgerlijk-industriële maatschappij te lijf wilde.³² Van hier uit laat zich nog het best de opvatting van een in wezen vrij banale windbuil of hysterische schreeuwlelijk met het verblindende succes verbinden. In een wereld die in ontbinding verkeerde, zo zou de redenatie kunnen luiden (en luidt zij bijv. bij Bartstra), konden oplichters macht verwerven of als gesel Gods alles naar hun hand zetten.

Wanneer we de gesel Gods-voorstelling even als metafysica buiten beschouwing laten, dan blijft staan dat in een crisis — en als zodanig kan men in engere zin de Duitse situatie na 1918, in ruimere de Europese bij de overgang van een 19e eeuwse burgersamenleving naar een moderne industriële maatschappij aanduiden — exponenten van de gefrustreerden en gedeklasseerden (en dat zijn gewoonlijk niet de cultuurdragers!) met heel de geestelijke bagage van hun herkomst naar boven spoelen. Dat zij de onvrede en rancune van hun ahang representeren, met alle verwarring van normen en ethiek, die onvrede en rancune met zich meebrengen, dat allen die de vuist ballen zich met hen identificeren, is een voorwaarde voor hun succes.

Zo gezien was de bruine Messias bepaald niet de enige, die met een persoonlijke uitrusting, die altijd de lucht van het ressentimentmilieu verried, in onze eeuw macht verwierf. Maar representanten onderscheiden zich van degenen, die zij vertegenwoordigen, toch door een aantal eigenschappen. En wel in de eerste plaats door hun vermogen om vorm en richting te geven aan de zwakke of ongearticuleerde gevoelens van die achterban. Hitler bezat dat vermogen meer dan al zijn rivalen! Hij was de van wrok vervulde Herr Maier plus X. De feiten laten geen andere conclusie toe. Hier kon een immense ik-bezetenheid zich dank zij een specifieke crisisconstellatie verbinden met een ressentimentbeweging en ideologie. En, uitgedost met een weergaloos demagogisch vermogen en politiek instinct, die beweging tot succes leiden.

Met die oorsprong van de beweging uit het ressentiment van de gedeklasseerden hangt ook dat destructieve samen, dat in Hitlers persoon zo culmineerde. Revolutionaire bewegingen prediken wel meer geweld en revoluties voltrekken zich zelden zonder gruwelen. Een moderne totalitaire dictatuur komt al evenmin zonder terreur uit. In beide gevallen worden alle misdadige instincten gewekt en misdadige elementen aangetrokken, worden misdaad en moord gesanctioneerd. De slachtingen, die onder Stalins heerschappij zijn aangericht, hebben naar alle waarschijnlijkheid nog meer slachtoffers gevergd dan Hitlers regime. En toch is er een eigenaardig verschil. Want geweld en terreur zijn hier, zoals bij alle revoluties, het instrument om de gewenste samenleving te realiseren. Dit instrument gaat dan dikwijls zijn eigen leven leiden, van de rationele oorsprong blijft in de praktijk niet veel over. Maar gelegitimeerd wordt de terreur nog altijd door een ideologie of leer, die verbetering belooft. Stalin past geheel in de rubriek van achterdochtige despoten, die permanent echte of vermeende of ook alleen maar potentiële opposenten laten liquideren.

Hitlers massamoord daarentegen was onderdeel van zijn leer, althans een directe consequentie ervan. Hier werd het middel doel in zichzelf. Zijn paradijs was niet gebaseerd op de gelijkheid maar op de ongelijkheid, op heren en slaven. De liquidatie van de Europese joden, van zigeuners en geesteszieken vloeide daarom niet voort uit tactische machts-politieke overwegingen (zoals Stalins zuiveringen en terreur, hoe irrationeel die in de praktijk ook waren), maar uit theoretisch-doctrinaire. Dat verleent aan zijn moordprogramma die absurde trek. En deze leer nu, die er op neer kwam dat de mens een roofdier is, dat zich alleen van zijns gelijken kan voeden, was produkt van het ressentiment; van de woede, die zich in een crisis had meester gemaakt van de gedeklasseerden, omdat zij zich bedrogen en uitgestoten voelden door de burgerlijke nationale samenleving, waar ze qua waardenpatroon en habitus uit voort waren gekomen. Zij zagen zich bedreigd door het communisme, dat andere — proletarische — normen predikte en een samenleving beloofde, waar zij zich niet in thuis konden voelen. En gedeklasseerden, teleurgestelden, verstotenen, die aan een verouderd waardenpatroon vastgeklonken zitten hellen over tot een 'na-mij-de-zondvloed' mentaliteit.

Deze mentaliteit heeft Hitler verwoord en zij heeft hem omgekeerd gevormd. Hij verpersoonlijkte die woede; dat driftige om zich heen slaan van de verstotenen. Wanneer Fest schrijft dat hij niet aan het criminele appelleerde, maar aan de geperverteerde moraal, dan is dat juist. Alleen: in de politiek valt dat verschil weg. Geperverteerde moraal wordt dan criminaliteit of legitimeert haar. Want natuurlijk appelleerde Hitler aan waarden en idealen. Woede komt voort uit een gekwetst ethos. Maar omdat het voor een groot deel de waarden en idealen van een nationalistisch verleden waren, maakt dat wilde jeugdig-revolutionaire optimisme, dat de beweging in de begintijd te zien gaf, toch tevens de indruk van een soort zelfbegoocheling, is schriële overstemming van een dieper pessimisme, een hard somber wereldbeeld van permanente oorlog. Althans bij Hitler zelf.

De elrits is een karperachtige vis, die als men een bepaald deel van zijn hersenen wegopeert, elke rem jegens andere vissen verliest en direct op zijn doel afgaat. Daardoor wordt hij vanzelf de leider van een elritsenzwerm. Naar een revolutionaire crisis bij ons overgebracht wordt dat morele defect politiek genie.

Noten

1. Vgl. mijn artikel Over de rol van de persoonlijkheid in de geschiedenis (Internationale Spectator, nov. 1974).
2. Vgl. Hans-Ulrich Wehler, *Zum Verhältnis von Geschichtswissenschaft und Psycho-Analyse* (Hist. Zeitschrift 218, 1969).
3. G. Barraclough, *Farewell to Hitler* (The New York Review, april 1975).
4. Vgl. J.C. Fest, *Hitler* (Frankfurt/Berlin/Wien 1973) blz. 619.
5. Bijv. Hans-Bernd Gisevius, *Bis zum bitteren Ende* (Zürich 1946) overigens een onbetrouwbaar relaas, dat niet tot de wetenschappelijke literatuur kan worden gerekend.
6. R. Olden, *Hitler* (Amsterdam 1935); K. Heiden, *Adolf Hitler* (Zürich 1936/1937).
7. H. Trevor Roper, *The last days of Hitler* (New York 1947).
8. A. Bullock, *Hitler, a study in tyranny* (London 1952/56).
9. Fr. Jetzinger, *Hitlers Jugend* (Wien 1956).
10. H. Heiber, *Hitler, eine Biographie* (Berlin 1960).
11. H.B. Gisevius, *Adolf Hitler, Versuch einer Deutung* (München 1963).
12. J.S. Bartstra, *Adolf Hitler* (Zeist 1964).
13. P.E. Schramm, *Hitler als militärischer Führer* (Frankfurt 1962).
14. E. Jäckel, *Hitlers Weltanschauung* (Tübingen 1969).
15. A. Kuhn, *Hitlers aussenpolitisches Programm* (Stuttgart 1970).
16. W. Maser, *Die Frühgeschichte der NSDAP* (München 1965).
17. Dez. *Adolf Hitler, Legende Mythos Wirklichkeit* (München 1971).
18. R. Payne, *The Life and Death of Adolf Hitler* (New York 1973). Ik ga hier op dit boek, dat vlot-populair vanuit Amerikaanse optiek is geschreven niet verder in. P. koppelt het tweeslachtige beeld van een superschurk en psychopaat aan een waarschuwing voor de gevaren van totalitaire macht. Als bijdrage tot de discussie is het werk van geen belang.
19. C. Cross, *Adolf Hitler* (Berkeley 1973).
20. J.C. Fest, zie boven noot 4.
21. J.P. Stern, *Hitler, The Führer and the people* (London 1975).
22. W.C. Langer, *The Mind of Adolf Hitler* Secret wartime report 1943, ed. H. Langer, London 1972).
23. Hiervoor A. Stam, *Hitler als patiënt* (Spiegel Historiae, 1973 nr. 2).
24. Zie o.a. P.J. Stolk, *Adolf Hitler, His Life and His Illness* (Psychiatria, Neurologia, Neurochirurgia 71, 1968).
25. H. Rauschnig, *Die Revolution des Nihilismus* (Zürich 1938).
26. Naast Jäckel en Kuhn valt hier vooral te denken aan het gezaghebbende opus van E. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche* (München 1963), waarin het hele verschijnsel sterk ideeën-historisch wordt benaderd.
27. Dit wordt o.a. geloofwaardig aangetoond door R. Binion, *Hitler's concept of Lebensraum* (History of childhood Quarterly Vol. I, 1973).
28. A.J.P. Taylor, *The Origins of the Second War* (London 1961).
29. Uit de uitgebreide recente literatuur noem ik slechts: M. Gilbert, *The roots of appeasement* (London 1966); D.W. Lammers, *Explaining Munich, the search for motive in British policy* (Stanford 1966); K. Middlemas, *Diplomacy of illusion* (London 1972); H. Noguères, *Munich ou la drôle de paix* (Paris 1963); S. Newman, *March 1939, The British Guarantee to Poland* (Oxford 1976) en B.W. Schaper, *Het trauma van München* (Amsterdam 1976).
30. M. Kehrung, *Stalingrad* (Stuttgart 1975).
31. Zie noot 3.
32. Voor een kort overzicht over de fascisme-discussie, zie mijn artikel: *Fascisme — een tussenbalans* (Internationale Spectator, jan. 1975).

J. Baalbergen en H. van der Veen

STOFKEUZE EN VERDER*

Enige notities over de didactiekconferenties 1976, gewijd aan de leerstofkeuze in het geschiedenisonderwijs.

Wie de Rijksleerplannen voor het a.v.o. eens doorbladert of een greep doet in de vele leerboeken voor het vak geschiedenis, bekruipt misschien de vrees: "Moet ik dat allemaal behandelen?"

De leerstof schijnt zo uitgebreid, dat leerling en leraar het gevoel krijgen: "Hoe kom ik daar ooit doorheen!"

Deze vraag is inmiddels zo vaak gesteld, dat ook de grootste voorstanders van het "algemeen overzicht" moeten erkennen: Het is kiezen of delen.

Daarmee is de keuze van de leerstof een probleem geworden, dat elke docent moet zien op te lossen; alleen of in teamverband.

Geen wonder dat velen dit vraagstuk als een van de belangrijkste voor het geschiedenisonderwijs zien.

Op verzoek van veel collega's heeft de didactiekcommissie van de V.G.N. besloten er een conferentie aan te wagen. De enorme belangstelling, de grote inzet en de vele reacties van de deelnemers zijn verheugend geweest.

Het sprak haast vanzelf, dat enige veel gehanteerde criteria, waarop leerstof kan worden gekozen, aan de orde moesten komen. Ook kon aan het schoolboek, dat in het geschiedenisonderwijs mede bepalend is voor de leerstofkeuze, moeilijk voorbij worden gegaan. Aan de ervaringen van de deelnemers zou voldoende recht gedaan moeten worden, daar deze vaak stimulerender dan welk officieel programma-onderdeel ook werken.

Om het geheel in een wat breder kader te plaatsen, werd Prof. Rohlfess gevraagd om de problemen rond de stofkeuze te bezien vanuit de didactiek als vakwetenschap.

Met spijt in het hart constateerde de didactiekcommissie dat het "doe-element" wel sterk in de schaduw bleef. Vandaar dat van meet af aan de gedachte post vatte om met de resultaten van deze conferentie het volgend jaar een stap verder te gaan en dan tot een meer praktische concretisering te komen.

Leerstofkeuze: drie criteria.

Leerling, maatschappij en geschiedwetenschap zou men de drie belangrijkste trefwoorden kunnen noemen, die aangeven waarop de criteria voor stofkeuze zijn gebaseerd.

Een drietal inleiders gaf daarom een theoretische verdieping elk vanuit een van deze invalshoeken.

In onderstaande samenvatting vindt u hun opinie in 't kort weergegeven, evenals enkele suggesties, die uit de discussie naar voren gekomen zijn.

* Dit artikel is bedoeld als informatie voor de Didactiekconferentie in november 1977. Zie onder 'Mededelingen' in dit nummer, blz.

1. Drs. J.G. Toebes, docent in de didaktiek der geschiedenis aan de Nijmeegse universiteit verdedigde de stofkeuze op basis van uitgangspunten, ontleend aan pedagogiek en psychologie.

Hij begon zijn korte lezing met de afwijzing van het rijmpje:

"Oude koeien uit de sloot

Dat wordt zijn dagelijks brood".

Een leerling heeft weinig aan een eenvoudig "algemeen overzicht" van de geschiedenis. Daarom pleitte hij voor stofbeperking, door middel van de exemplarische methode en een probleem-georiënteerde aanpak.

- a. De stof moet de leerling de mogelijkheden geven zich in te leven in andere tijden en mensen, inzicht geven in het uitdagende van een bepaalde situatie, in menselijke prestaties, angst, vreugde en verdriet, zodat de leerlingen zich werkelijk betrokken voelen bij het gebeurde. Hierdoor zal het gevoel van medeverantwoordelijkheid toenemen.
- b. De stofkeuze zal rekening moeten houden met de leeftijdsfase van de leerling.
Piaget geeft een ontwikkeling van het denken aan: van concreet naar formeel (abstract) denken. De docent zal zijn stof voor jonge leerlingen moeten kunnen concretiseren, actualiseren en (onder zekere condities) personaliseren om hen te kunnen motiveren en inleving mogelijk te maken.
Rekening houden met de belangstellingssfeer is nog iets anders dan ervan uit gaan.
- c. Het vak geschiedenis moet ook bijdragen de leerling te leren denken. Intellectuele vaardigheden als: conclusies trekken, vergelijkingen maken, oorzaken en gevolgen uitzoeken, doel- en middel relaties leggen, moeten geoefend worden. De stofkeuze wordt er mede door bepaald.
- d. Om fundamentele begrippen, processen en structuren duidelijk te maken is een verantwoorde stofkeuze geboden. Zij zal de leerling in staat moeten stellen deze ook in andere stofeenheden te herkennen.

2. Drs. Joh. S. Wijne, hoofdredacteur van Keesings Onderwijsbladen ging in op de opmerking: "Voor de actualiteit heb ik geen tijd".

Hij stelde dat de actualiteit juist kenmerkend is voor het geschiedenisonderwijs.

Hij onderscheidde echter drieërlei actualiteit:

- a. Het kortstondige "hete" nieuws van de krantekoppen
- b. De langlopende actualiteit, zoals het democratiseringsproces in onze samenleving
- c. De eigen actualiteit van het kind

Criteria voor stofkeuze kunnen niet om deze "actualiteiten" heen. Voorop staat de aansluiting bij de actualiteit van de leerling zelf, zijn leefwereld. Er werd aangegeven hoe de actualiteit de motivatie moet stimuleren. En hoe ook de krantekoppen hun plaats in het geschiedenisonderwijs kunnen krijgen. Eerst dan zal het mogelijk zijn om de achtergronden, de langlopende actualiteit te behandelen. Op deze wijze zal het huidige gebeuren deel kunnen uitmaken van de eigen levensgeschiede-

nis. In zo'n opzet zal historische leerstof benut kunnen worden door een eigen plaatsbepaling in deze maatschappij.

3. Als derde spreker kwam drs. H. Beliën, wetenschappelijk medewerker van de Universiteit van Amsterdam. De stofkeuze-problematiek belichtte hij vanuit de relatie met de vakwetenschap, zoals die aan de Universiteit wordt gedoceerd, en vanuit het schoolboek voor geschiedenis. Beliën achtte de stofkeuze, die hij in de schoolboeken aantrof, niet altijd bevredigend: "min of meer pasklaar gesneden op maat", "een verzameling goede wetenswaardigheden".

Hij pleitte ervoor dat de criteria voor de stofkeuze meer zouden aansluiten bij de wetenschap van de geschiedbeoefening doch niet om een stofkeuze te krijgen waar de vakwetenschappelijke resultaten van detailstudies in doorklinken, die de docent maar zo goed mogelijk moet verkopen in zijn klas. Criteria voor stofkeuze zijn niet uit de vakwetenschap zelf af te leiden. Wel een aantal vaardigheden om de leerlingen zelf een beeld van een tijd of een proces te laten construeren.

Juist het nieuwe doelstellingen-denken, van Rohlfess en anderen, opent perspectieven om deze vaardigheden in het schoolprogramma op te nemen. Van de stof(keuze) zal dan geëist moeten worden, dat ze de mogelijkheid biedt om de beste methodieken van de wetenschap in de school toe te passen.

Hiervoor zal echter nog veel materiaal ontwikkeld moeten worden.

Schoolboeken

Moelijker is het een impressie te geven van de rol van het schoolboek, zoals die op de conferentie uit de verf kwam. Op grond van de wensen der deelnemers werden de auteurs van een zestal methoden uitgenodigd. Zo konden gebruikers en belangstellenden kennis nemen van de ideeën achter "Speurtocht door de Eeuwen", "Podium van het Verleden", "Wereld in Wording", "Geschiedenis in Onderwerp en Opdracht", "Functionele Geschiedenis" en "Geschiedenis van de Wereld".

De gesprekken met de auteurs hadden uiteraard een nogal uiteenlopend karakter. Waar het de "gevestigde" methoden betrof, waren geroutineerde gebruikers in de meerderheid, terwijl bij recente uitgaven als "Geschiedenis in Onderwerp en Opdracht" de belangstellenden overheersten. Vandaar, dat soms de informatie door de auteurs, dan weer de op- en aanmerkingen van de gebruikers de discussie kenmerkten.

In de gesprekken rond "Speurtocht", een methode waarin een duidelijke relatie met de vakwetenschap aanwezig werd geacht, speelde de differentiatieproblematiek een belangrijke rol. Men was van oordeel, dat verschillen in niveau eerder tot een uiteenlopende benaderingswijze dan tot een verschil in stofkeuze zouden mogen leiden.

In vele groepen werd opgemerkt hoe essentieel het taalgebruik van het leerboek is. In dat opzicht was er waardering voor het heel expliciet aan het kind aangepaste taalgebruik van "Podium". De rigoureuze stofbeperking van deze methode vond op zich weinig tegenstanders, maar wel was er veel discussie over de keuze en plaatsing van de onderwerpen in het geheel.

Bij "Wereld in Wording" stond de cultuur-historische benadering mede centraal en werd stil gestaan bij de vraag wat de voor- en nadelen zijn van een benadering vanuit een samenwerkingsverband van verschillende auteurs. Een stofkeuze, waarin het "heden" in elk onderwerp functioneel wordt gemaakt, vormde de gedachte, die in de gesprekken met een der auteurs van "Functionele Geschiedenis" ter discussie stond.

Nieuwsgierigheid naar de uitwerking van de "ontdekkende methode" vormde voor velen de aanleiding om zich nader te oriënteren over "Geschiedenis van de Wereld". Dit leidde al spoedig tot een gedachtenwisseling over de mogelijkheden en onmogelijkheden om de leerlingen een aantal vaardigheden uit de historische keuken aan te leren. Dat doorgewinterde collega's een allesbehalve identiek beeld van "de mavo-leerling" of "het havo-niveau" hebben, werd andermaal duidelijk.

Deelnemers

Terecht komen vele deelnemers in de eerste plaats voor de onderlinge gesprekken. De wandelgangen leveren altijd interessant nieuws op en met het onderlinge brainstormen aan het begin van de conferentie was het niet anders.

Uit de vele gesprekken ook nu weer een aantal indrukken:

1. Slechts enkele deelnemers gebruikten het leerboek in hun klassen integraal: jonge leraren m.n. beriepen zich op een gebrek aan ervaring en men achtte zich noch vakwetenschappelijk, noch didactisch sterk genoeg om uit de door het boek geboden leerstof op verantwoorde wijze te kiezen; anderen vonden het van grote waarde dat leerlingen steun vinden bij de (chronologische) volgorde van het boek en weer anderen wezen op het gemak bij de coördinatie in grotere schoolgemeenschappen. Op die scholen waar meer thematisch gewerkt wordt, aarzelt men niet stukken leerstof over te slaan; men werkt dan andere stukken verder uit met behulp van stencils en audio-visuele hulpmiddelen.

Zo werden de politieke ontwikkeling van Engeland en/of Frankrijk tijdens het zg. 'Interbellum', ja zelfs de Spaanse Burgeroorlog wel eens weggelaten om dieper op een probleem in de 'Derde Wereld' te kunnen ingaan. In dit laatste geval was het argument nog al eens de samenwerking met andere vakken (v.b. Aardrijkskunde) of het geven van een historische ontwikkeling van de actualiteit uit.

Gespreksgroepen, die zich concentreerden op de 16e en 18e eeuw bleken nog al eens moeite te hebben met de te beknopte beschrijving van de politieke ontwikkelingen.

Docenten aan een tak van het lager beroepsonderwijs hadden de meeste moeite met de in gebruik zijnde schoolboeken.

2. Over de motieven om bepaalde leerstof wel of niet te kiezen is in alle groepen een brede discussie gevoerd. De intensiteit van de discussie en de variatie van ideeën getuigen wel van een grote liefde voor het vak. Een deelnemster getuigde in een heftig pleidooi: "Ik ben nu eenmaal knotsgek van mijn vak".

Om enkele groepen van motieven te inventariseren:

Veel gehoord is het argument 'tijdgebrek':

tegen de overlading, of het door traditie bepaald zijn of door exameneisen voorgeschreven krijgen, zocht men die stof te kiezen die aansloot bij de actualiteit, bij het herdenken van historische gebeurtenissen (200 jaar U.S.A. of 50 jaar Rusland) of bij historische ontwikkelingen buiten Europa.

Enkelen beriepen zich op eigen persoonlijke voorkeur of specialisme; anderen legden weer de nadruk op de interesse van de leerlingen; onderwerpen, die bepaalde leerlingen aanspreken; streekgeschiedenis; concretere thema's, enz.

Om de chronologische ontwikkeling vast te houden en om structuren uit het verleden duidelijk te maken kunnen bepaalde onderwerpen niet overgeslagen worden. Ook kiest men zijn stof om projecten met andere vakken op te zetten, of om veronderstelde of gesignaleerde vooroordelen te corrigeren.

Eén vraag werd in meerdere groepen duidelijk gesteld: in hoeverre wordt de stofkeuze echt door doelstellingen bepaald?

In dit verband werden het belang van de identiteit van de school en het streven naar pedagogische- en didactische doelstellingen besproken.

3. De gespreksleider van de groep 16e eeuw nodigde de deelnemers uit onderwerpen te noemen die niet mochten worden overgeslagen. Deze bleken te zijn: Renaissance, Reformatie (met Engeland), de Ontdekkingsreizen, het Habsburgse Rijk, de Nederlandse Opstand.

Over de omvang en diepgang bestond verschil van mening, m.n. over de Reformatie. Ook hier lag een verschil in doelstelling aan ten grondslag: stelde de één dat de Nederlandse samenleving zonder de kennis van de godsdienstige verscheidenheid niet te begrijpen is, de ander wilde de leerlingen de godsdienstige omhulling van politieke en maatschappelijke belangen leren doorzien.

En verder: in de tweede helft van de 16e eeuw beleven alleen de Nederlanders veel; het Duitse Rijk slaapt na 1555 in; Hendrik van Bourbon wordt nog even genoemd, Elisabeth Tudor niet en de Belgen worden na 1579 voor straf weggelaten.

De gespreksgroep '18e eeuw' concludeerde dat deze periode in het Mavo-onderwijs stiefmoederlijk behandeld werd.

Veel onderwerpen werden ook als te moeilijk ervaren voor de leerlingen. Nog het meest werd het Absolutisme en Ancien Régime, de Amerikaanse- en Franse Revolutie gekozen.

Voor wat betreft de geschiedenis van onze eigen eeuw, was de algemene opinie dat het erg moeilijk is een verantwoorde keuze te maken. De motivatie van de leerlingen loopt ver uiteen. Er is veel materiaal, maar vooral voor mavo-leerlingen is de krant al vrij pittig. De hoge mate van subjectiviteit, waaraan geen docent kan ontsnappen, is eveneens een complicerende factor. Graag zou men zien, dat schoolboeken meer aandacht gaven aan niet-politieke facetten. Juist weinig geïnteresseerde leerlingen ervaren de leerstof nu als extra saai.

Wel bleek uit de onderlinge gesprekken, dat speciaal de allerjongste geschiedenis zich leent voor werkvormen, waarin de leerlingen meer zelfstandig aan de slag kunnen.

Rohlfes

Aan het slot van beide conferenties hield Prof.Dr. Rohlfes een referaat over de "Prinzipien der didaktischen Strukturierung von Themen des Geschichtsunterrichts".

Het was een boeiend verslag van de werkzaamheden van de "Lübecker Gruppe" over het opzetten van een leerplan voor de onderbouw. Dit leerplan moet in drie fasen ontstaan. Eerst maakt men een globale selectie van de in aanmerking komende historische stof, dan komt de didactische structurering van deze stof tot lesthema's, en tenslotte moeten de thema's geplaatst worden in het kader van een leerplan voor het vak geschiedenis.

Juist over de didactische structurering van de historische stof tot lesthema's deed Prof. Rohlfes een aantal belangrijke uitspraken:

- a. In een leerplan zijn doel en lesinhoud niet van elkaar te scheiden. Maar uit de doelstelling volgt niet zo maar de lesinhoud, of omgekeerd uit de inhoud is niet zo maar een doelstelling af te leiden. De samenhang is geen afleidbare; er heeft bij de beschrijving van doel en lesinhoud een wederzijdse beïnvloeding plaats. Doel en lesinhoud staan ten opzichte van elkaar betrekkelijk op zich zelf. Aan de didactische structurering van een historisch thema gaat een bestudering van de vakwetenschappelijke problematiek vooraf. Het is zelfs zo, dat zonder een "stofanalyse" er geen "didactische analyse" mogelijk is.
- b. Van de vele structureringsprincipes in de didactiek worden de belangrijkste nader uitgewerkt:
 1. de vakwetenschappelijke
 2. de leerling en het leerproces
 3. de relatie met het heden.

De historisch-politieke samenhang van een gekozen thema moet ook in andere perioden toegepast kunnen worden. Verworven inzicht uit een bepaalde periode kan als werkhypothese dienst gaan doen bij de bestudering van een ander thema. Door een bewuste- en methodisch verantwoorde toepassing, zal de leerling 'het eender en anders zijn' in het verleden duidelijk worden.

De leerling zal moeten leren om te komen tot een eigen ontplooiing, omdat de maatschappij van de komende generatie relevante kennis en vaardigheden vraagt. Bij het leren zullen bepaalde voorwaarden in acht genomen moeten worden. Het zou b.v. niet juist zijn alleen uit te gaan van de belangstelling van de leerling: deze is in de regel meer een middel tot het opwekken van interesse voor een onderwerp, dan om hem blijvend te boeien. Voor werkelijk langdurige motivatie is met name een doelgerichte pedagogische uitdaging nodig.

De ontwikkelings- en leerpsychologie is ook nu nog niet in staat objectieve richtlijnen te geven voor het leren tijdens de verschillende leeftijden.

Voldoende zekerheid bestaat er wel over de ontwikkeling van de denk- en leerwijzen: een leerling ontwikkelt zich van concreet naar abstract denken; van intuïtief tot logisch-redenerend begrijpen; van inductief naar hypothetisch-deductief werken.

In het geschiedenis onderwijs komt de relatie met het heden tot uiting, door het inzicht dat het heden is ontstaan uit het verleden.

De "maatschappelijke relevantie" is in wezen een begrip, waarvan meerdere betekenissen kan worden gegeven. Het is niet kort te omschrijven omdat aan de actualiteit van het heden en van het verleden geen gelijke waarde gegeven wordt. Toch zal de relatie met het heden in het onderwijs steeds en met nadruk in de lesthema's tot uiting moeten komen; maar dan meer als een open vraag, dan als een zekerheid.

Een cursorische stofordening is ook niet meer mogelijk.

En verder

Uit de veelheid van reacties heeft de didaktiekcommissie afgeleid, dat een vervolg zeker zinvol is. Op 4/5 oktober en 18/19 november zal de conferentie gewijd zijn aan: "Van leerstof tot les".

Om zo gericht mogelijk aan de slag te kunnen is een speciaal thema gekozen: *De Sovjet Unie onder Stalin*. Enkele korte vakwetenschappelijke en didaktische inleidingen zullen een eerste aanzet vormen tot wat dit keer de hoofdmoot vormt: van leerstofkeuze naar les.

Er zal ook veel lesmateriaal aanwezig zijn om praktisch te kunnen werken.

Met deze tweede conferentie hoopt de didaktiekcommissie te bereiken, dat een bijdrage wordt geleverd aan de oplossing van het probleem; welke leerstof kies ik?

Niet, dat de deelnemers bij het doorbladeren van een leerboek nooit meer de ver-zuchting zullen slaken: "Moet ik dat allemaal behandelen?" Maar wel, dat zij erdoor ge-prikkeld zullen worden, de stof zo te selecteren, dat hun opvattingen over hun werk er beter gestalte door krijgen.

De N.J.B.G. (Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis) is een vereniging van jongeren die zich op allerlei manieren bezighouden met geschiedenis. Archeologische opgravingskampen hebben van het begin af aan een belangrijk element gevormd in de activiteiten die zij landelijk organiseert. Zo'n kamp duurt twee weken en er wordt onder deskundige leiding een kleine opgraving uitgevoerd of er wordt meegewerkt aan een groter project.

Omdat de vakarcheologen meer en meer amateurs inschakelen bij het secure en uiterst arbeidsintensieve veldwerk is het mogelijk om deel te nemen aan allerlei opgravingen: zowel middeleeuwse kastelen als prehistorische nederzettingen staan op het programma. Wanneer de jongste leden (van 12 tot omstreeks 16 jaar) meegaan naar zo'n op professionele leest geschoeide opgraving, draaien ze in feite voor spek en bonen mee. Ze kunnen het werk over het algemeen gewoon nog niet aan.

Om de jonge leden toch ook op dit gebied wat te bieden en hen tevens voor te bereiden op andere opgravingen werd in samenwerking met dr. L.P. Louwe Kooijmans van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden het archeologisch instructiekamp ontworpen. De bedoeling hiervan is hen aan de hand van een klein, overzichtelijk opgravingsobject vertrouwd te maken met een gedeelte van het veldwerk van een archeoloog. Het object moet hiertoe aan een aantal voorwaarden voldoen. Het mag niet te groot zijn en ook niet te kwetsbaar. Het moet een beetje aardige structuur hebben en flink wat vondsten opleveren. Drs. J.H.F. Bloemers van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort hielp ons aan een object dat hieraan kon beantwoorden. Het is gelegen aan de Maas bij Neer, dat in de buurt van Roermond ligt. Bij het graven van een sleuf om een voederkuil af te kunnen dekken was de heer Rijs uit Neer in 1973 op muurwerk en een grote hoeveelheid potscherven gestoten. Via een amateurarcheoloog in zijn familie lichtte hij de Rijksdienst in. Het werd duidelijk dat het om een pottenbakkersoven ging. De grond was namelijk sterk rood gebrand en er lagen veel scherven van misbakfels, op grond waarvan de datering in de 18e, begin 19e eeuw uitkomt. Normaal gesproken zou het bij deze melding, constatering en het vastleggen daarvan gebleven zijn. Het terrein wordt namelijk op geen enkele wijze bedreigd en een bouwwerk van zo recente datum behoort niet primair tot de interessesfeer van de archeoloog. Voor ons doel leek het echter zeer geschikt, en dat is het ook gebleken.

Vanaf 1974 gaan we er elk jaar naar toe met 20 tot 25 deelnemers in de leeftijd van 12 tot 16 jaar. Elk jaar graven we een klein gedeelte op. Meestal een sleuf van 10 à 15 meter lang en circa 1,5 m. breed. Langzaamaan leren we een klein bedrijfje kennen, waar niet alleen geglaazuurd en ongeglaazuurd roodbruin aardewerk werd vervaardigd, maar ook plavuizen en handgevormde rode en grijsblauwe dakpannen. Zowel de eerste aanleg als latere verbouwingen komen aan het licht. Omdat de wetenschappelijke kant van de opgraving niet het enige doel is, verloopt het onderzoek relatief inefficiënt. Het werk wordt met opzet gespreid over een aantal jaren, een aantal keren in zo'n week trekken we erop uit om archeologische monumenten in de omgeving of een moderne pottenbakkers-industrie te bezoeken, en veel tijd gaat heen met het uitleggen van technieken als het tekenen op schaal en het doen van hoogtemetingen met behulp van het waterpasinstrument. Maar het onderzoek is uit wetenschappelijk oogpunt wel degelijk de moeite waard.

Wat het zo boeiend maakt is dat het om een plattelandsbedrijf gaat, waar op een ouderwetse pre-industriële wijze handwerk werd bedreven. Het leert ons dus iets over een

traditie die veel ouder is dan het bedrijf zelf. Uit deze traditie kennen we een aantal bedrijven uit de Romeinse tijd en uit de middeleeuwen, maar over dergelijke late ambachtelijke potten- en pannenovens is erg weinig bekend. De ovens in Bergen op Zoom, die een stuk ouder zijn en waar eeuwenlang aardewerk werd vervaardigd dat technisch vergelijkbaar is met dat uit Neer vormden een veel grootser opgezette industrie.

Ons hele gebouw is opgetrokken uit gebroken (voor de tweede maal gebruikte?) baksteen en werd wel zeker niet van tekening, maar uit de losse hand gebouwd. Archiefonderzoek, dat overigens nog moet gebeuren, kan wellicht een aantal rekeningen opleveren die wat kunnen zeggen over tijdstip en kosten van de bouw, over hoeveelheid en prijs van het geproduceerde, maar wanneer je iets wilt weten over hoe zo'n bedrijf eruit zag, hoe het functioneerde en wat het produceerde, dan zal je dat door middel van archeologische onderzoek te weten moeten komen. Een soortgelijk bedrijf is in Nederland nooit op die wijze onderzocht.

Elke campagne levert dan ook nieuwe gegevens op die het beeld dat we inmiddels gevormd hebben aanvullen, bevestigen of omverwerpen. Zo bleek dit jaar dat naast de ons bekende oven nog een tweede oven lag, die gelijk van opzet is, maar net een slagje groter en robuuster. Beide ovens zijn NO-ZW georiënteerd, de eerste is 6,5 m. lang en 2,5 m. breed en de tweede is minstens even lang en bijna 3 m. breed. Net als de eerste oven is deze op een later tijdstip verbouwd. Het oorspronkelijke muurwerk is, zoals dat bij ovens gebruikelijk is, met leem gevoegd, maar bij de verbouwing is een gemetselde dwarsmuur aangebracht, die overigens een verder gebruik van de ruimte als oven onmogelijk maakt. Dat ze aanvankelijk wel als zodanig heeft gediend, wordt aangetoond door de sterke roodkleuring van de omringende grond als gevolg van de hitte, zoals deze ook bij de eerste oven aangetroffen werd. Ook bleek dit jaar dat de stookruimte die we aan de ZW-kant van de eerste oven verwachtten te vinden zich daar niet bevond en zo moesten we het idee laten varen dat de richting van de trek in de oven ZW-NO geweest zou zijn. Het vuur is kennelijk in beide ovens gestookt aan de NO-kant, waar zich een dieper gelegen gedeelte bevindt, terwijl de schoorsteen aan het ZW-einde moet hebben gestaan. De eerste oven is waarschijnlijk ook via een opening in het ZW-deel geladen en leeggehaald.

De komende twee, misschien drie jaar zullen we proberen nog meer over het kleine bedrijfje te weten te komen. Meer gegevens kunnen we nog verwachten over het ZW-deel van de tweede oven, een verbindingsgang tussen de eerste oven en de langwerpige bedrijfskelder die de beide ovens aan de NO-zijde begrenst, een centrale ingang en eventueel een fundament van een schoorsteen. De instructie echter, het duidelijk maken van wat veldarcheologie in feite inhoudt, blijft centraal staan.

TER INFORMATIE

DE NJBG

De NJBG (Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis) stelt zich ten doel de aandacht voor de geschiedenis bij jongeren tussen 12 en 25 jaar te bevorderen. Geschiedenis in de ruimste zin van het woord, dus zowel prehistorische opgravingen als congressen over actuele zaken als Ierland, vluchtelingen etc. Bovendien geeft de Bond een blad, "Fibula", uit, dat veelzijdige historische informatie biedt, welke vooral op jongeren is afgestemd.

In zo'n 25 plaatsen in Nederland zijn er ook afdelingen waar de leden samen een stuk geschiedenis onder handen nemen. De kosten: Lidmaatschap f. 22,50, donaties minimaal f. 20,00, Abonnement Fibula f. 14,00 t.n.v. Penningmeester NJBG te Utrecht op giro 652281. Voor verdere inlichtingen kunt U zich wenden tot NJBG, Postbus 378, Utrecht.

MEDEDELINGEN

DIDACTIEKCONFERENTIES 1977

VAN LEERSTOF TOT LES(SEN) zal het onderwerp zijn van de historisch-didactische conferenties, die de didactiekcommissie van de V.G.N. hoopt te houden in het Sociaal-Cultuur centrum "De Pietersberg" te Oosterbeek.

Aan de hand van het thema:

"De Sovjet Unie onder Stalin en de schoolboeken"

zal onder deskundige leiding een verwerking plaats hebben in groepen. Er zal ook veel lesmateriaal aanwezig zijn.

De data van de twee identieke conferenties zijn

1ste conferentie: 4 en 5 november 1977

2de conferentie: 18 en 19 november 1977

Aankomst vrijdag 15 uur, sluiting zaterdag ca 12 uur.

Kosten zijn f. 40,—; reiskosten tweede klas worden dank zij subsidie van M.v.O. vergoed.

U kunt zich voor de conferentie opgeven door:

1. een briefkaart te zenden aan de heer P. Doves, Praamstraat 32, Zaandam; vermeld U daarop uw adres, man of vrouw, uw keuze conferentie 1 of 2 en de keuze van de groepsverwerking:
 - als onderwerp voor het centraal schriftelijk eindexamen
 - als thema voor de onderbouw op LBO / MAVO / HAVO of VWO - niveau
2. door f. 40,— te storten op postgiro 1561752 t.n.v. de penningmeester van de didactiekcomm. VGN te 's Gravenhage.

Aanmeldingen gaarne z.s.m.; de inschrijving zal in volgorde van betaling plaats hebben.

Zij, die hebben ingeschreven, kunnen in de loop van oktober nadere aanwijzingen en het programma verwachten.

MEDEDELING VAN HET VGN-BESTUUR

TER ATTENTIE van ieder in de VGN, die archiefstukken heeft van afdelingen, commissies e.d. van de VGN.

Het Centraal Register van Particuliere Archieven, ressorterend onder het Algemeen Rijksarchief, heeft zich in principe bereid verklaard het archief van de VGN te deponeren en te inventariseren.

Om die reden worden alle beheerders van (afgelegde) archiefstukken gevraagd deze te sturen naar het Centraal Register, dat op het ogenblik in het Rijksarchief te Utrecht gevestigd is, zolang het Algemeen Rijksarchief in Den Haag niet definitief verhuisd is.

U kunt de archiefstukken ongeordend sturen naar:

Het Centraal Register van Particuliere Archieven
p/a Rijksarchief Utrecht,
Alexander Numankade 201,
Utrecht.

t.a.v. Mevr. Dr. E.P. de Booy

met vermelding van de afzender en van welke afdeling of commissie van de VGN dit betreft.

Hopenlijk wilt u op korte termijn gebruik maken van deze mogelijkheid en even het pakket(je) versturen, dat zoveel kastruimte inneemt, u misschien wel dierbaar is, maar voor de annalen van de VGN misschien wel groter belang heeft, zoals u als historici kunt begrijpen.

Namens het bestuur,
Betty Karreman.

INGEZONDEN MEDEDELING

Enige tijd geleden kreeg iedere geschiedenis sectie de CSE-katernen: Ver. Staten van Amerika en Rusland onder Stalin een uitgave van Malmberg. Bij deze boekjes was een circulaire, waarin uiteengezet werd, dat deze boekjes o.a. gebruikt kunnen worden voor het landelijk experiment centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis 1978.

Tot onze verbazing leggen sommigen de zinsnede „volgens de richtlijnen van Ceges“, die ergens in de circulaire staat, uit als geïnstrueerd door Ceges. Wij stellen er prijs op uitdrukkelijk te verklaren, dat dit geen goede exegese van deze zin is.

Evenals U beschikten wij slechts over de zeer summiere stofomschrijving van Ceges. Deze informatie van Ceges diende ons als richtlijn.

Namens de auteurs
van de CSE-katernen
K. van Dijk.

REDACTIE KLEIO

Zoals op de binnenzijde van de omslag te zien is, heeft zich in de samenstelling van de redactie een aantal wijzigingen voorgedaan. Het secretariaat is overgegaan op de heer Kat. Mevr. Rijken zal als contactpersoon tussen de *Kleio*-redactie en de redactie van *Kleio-Didactica* in oprichting fungeren. De heer Harderwijk zal in het bijzonder de belangen van onze MAVO- en LBO-leden gaan behartigen.

Tenslotte is hier een woord van dank op zijn plaats aan het vertrekkende redactielid drs. C.P.W.F. Herzeberg, niet alleen voor het werk dat hij als penningmeester voor *Kleio* heeft gedaan, maar ook voor de wijze waarop hij als redactielid gefunctioneerd heeft.

MEDEDELING NEDERLANDS HISTORISCH GENOOTSCHAP

Het Nederlands Historisch Genootschap houdt op vrijdag 4 november 1977 een algemene ledenvergadering en daarbij aansluitend een congres op vrijdagavond en zaterdag 5 november. Prof.dr. E.H. Kossmann houdt 's morgens *Een nabeschuiving over de contemporaine geschiedenis der Lage Landen*. De middagvoordracht van prof. dr. F. Vanhemelrijck over *Misdaad en Straf* is tevens de inleiding op het congres over 'Misdaad en Straf'. Sprekers zijn (in deze volgorde): drs. P. Spierenburg, *De sociale functie van het ceremonieel van de openbare strafvoltrekking*; dr. A.H. Huussen jr., *Een vergelijking van de strafrechtspraak der hoven van Friesland en Holland*; prof. dr. L.Th. Maes, *Criminaliteit in Antwerpen 1700-1794*; mr. S. Faber, *Het delict kindermoord en de strafrechtelijke reacties daarop in de achttiende eeuw*; prof. dr. O. Moorman van Kappen, *Ontwerp lijfstraffelijk wetboek 1804*.

De algemene ledenvergadering wordt gehouden in het Beatrixgebouw van de Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs te Utrecht. Het congres begint vrijdagavond in het Evert Kupersoord, Stichtse Rotonde 11 te Amersfoort. De congreskosten bedragen f. 60,— (logies, ontbijt en lunch inbegrepen, prijswijzigingen voorbehouden). Voor het gedeeltelijk bijwonen van het congres gelden gereduceerde tarieven. De leden van het Nederlands Historisch Genootschap zullen nader bericht ontvangen. Andere belangstellenden kunnen zich voorlopig aanmelden bij het secretariaat van het Nederlands Historisch Genootschap, p.a. Koninklijke Bibliotheek, Lange Voorhout 34, Den Haag, tel. 070 - 64 40 19.

BOEKBESPREKINGEN

Thea Beckman, Geef me de ruimte. Uitg. Lemniscaat, Rotterdam (300 blz. Prijs: f. 23,50).

Een historische roman van ouderwetse omvang: 300 pagina's.

Voor kinderen? Nee. Ook geen roman voor oudere meisjes. 't Is moeilijk te bepalen voor wie dit geschreven kan zijn. Voor ieder — ongeacht leeftijd — die belang stelt in geschiedenis.

Geef me de ruimte (een wat kreterige titel) is het eerste deel van een trilogie, die zich afspeelt in de tijd van de honderdjarige oorlog (1337-1453). Dit deel gaat tot ± 1356: De Slag bij Poitiers.

Hoofdpersoon is een 15-jarig meisje, Marije, dat haar geboortestad Brugge ontvlucht en in het roerige Frankrijk terecht komt. Zij ontmoet daar echte historische figuren (Karel VII, Karel van Navarre, Bertrand du Guesclin, Edward III van Engeland), maar ook gefingeerde (zoals de trouwvrouwe Berton de Fleur) die samen een goed beeld geven van het leven in die tijd. Beelden van oorlog voeren, bewapening en belegering. Beelden van de pestepidemie in b.v. Amiens. Beelden van reizen, oogsten, eten, drinken, zingen, feestvieren.

Het opvallende in dit boek is dat de hoofdpersonen mensen zijn, die zich niet steeds willen conformeren aan regels van de kerk, van de staat of welke autoriteit ook.

Marije heeft iets in zich van een 20e eeuwse Dolle Mina, als ze als 15-jarige haar ouderlijk huis verlaat. De boeren-ridder Bertrand du Guesclin laat eveneens middels zijn leven zien dat er veranderingen in de maatschappij op handen zijn, dat er nieuwe tijden zullen komen.

Alles is goed geschreven, met veel kennis van zaken. Het boek is als een soort schilderij-boeiend, dat wel. Je blijft er naar kijken, je neemt de beelden in je op, maar echt betrokken bij Marije was ik maar af en toe. Dat kan natuurlijk aan mij liggen.

Om te laten zien dat er veel en boeiende informatie is te halen uit dit boek, volgt hier een klein fragment, bewapening betreffende, uit de beschrijving van de Slag bij Crécy (pag. 37).

Bovendien hadden ze donderbussen bij zich. 'Donderbussen?'

'Dat is een nieuwe uitvinding. Een donderbus is een grote, bronzen bus op een houten onderstel. De soldaten stoppen er een ronde, stenen kogel in en een geheimzinnig goedje, buskruit geheten. Ik weet niet waarvan ze dat maken, er komt zwavel aan te pas, daarom stinkt het als de hel wanneer je het in brand steekt. Het zal wel een uitvinding van de duivel zijn, want als er vuur bij het buskruit komt, is het of de wereld vergaat: een steekvlam, een knal als de donder . . . De Engelsen stoppen dat helse poeder in hun donderbussen, daarna zo'n stenen kogel, houden er een brandende lont bij en boem! Het buskruit verbrandt met een geweldige slag, de kogel vliegt uit de bus met zoveel kracht dat hij door vijftig ridders in stormloop heenploeg en er minstens tien ter aarde werpt. Je kunt je wel voorstellen wat die kogels uitrichten tussen het ruitervolk . . .'

'Ontzettend,' fluistert Marije.'

Daarnaast vormt b.v. hoofdstuk 5 een uitstekend thema over pestepidemieën in de late Middeleeuwen. Dit emotionele hoofdstuk laat zakelijke informatie (oorzaken, schuldigen, sterftecijfers), gemengd met menselijke angst, verdriet en egoïsme zien en wat deze ziekte aanrichtte in een stad. Conclusie voor geschiedenisdocenten en hun leerlingen: zeer aan te bevelen!

Greddy Post.

A.N. Zadoks-Josephus Jitta — W.A. van Es. Muntwijzer voor de Romeinse tijd. De Haan — Bussum 1974², f. 17,50

In de serie DICHTERBIJ (onder redactie van C.M.H. Bosch en H.G. Leih uitgegeven bij J.H. Kok, Kampen) is enige jaren geleden verschenen: *Romeinse Keizersmunten*, van de hand van A.N. Zadoks-Josephus Jitta (besproken door K.P.H. Faber in *Kleio* 14 (1973) p. 259).

Een alleraardigst boekje, dat — ik spreek uit ervaring — bij sommige leerlingen de vraag naar meer doet opkomen. Daarmee is door de schrijfster rekening gehouden. Achterin het boekje zijn "Suggesties voor verdere studie" gedaan. O.a. wordt verwezen naar A.N. Zadoks-Josephus Jitta — W.A. van Es, *Muntwijzer voor de Romeinse tijd*, 's Gravenhage 1962. Dat boek was echter al enige tijd niet meer verkrijgbaar. Gelukkig is hierin inmiddels verandering gekomen. In 1974 is een tweede, vermeerderde druk verschenen. (De voornaamste wijziging vergeleken met de eerste druk bestaat hierin dat nu ook aandacht is besteed aan België).

De schrijvers hopen niet alleen archeologen en archeologisch belangstellenden — voor hen is de *Muntwijzer* in de eerste plaats bedoeld — te bereiken, maar zelfs de tot nu toe ongeïnteresseerden. Lezer, mocht U tot de laatste categorie behoren, U zult er geen spijt van hebben als U dit boek ter hand neemt! In korte, helder geschreven hoofdstukjes komen zaken aan de orde als: ontstaan van het Romeinse muntwezen, politieke propaganda via munten, betekenis van omschriften, koopkracht (hierover is helaas nauwelijks iets bekend), mis- en overslagen, barbaarse imitaties, om slechts een greep te doen. Een groot aantal foto's zorgt voor de, bij dit onderwerp onmisbare, aanvulling bij de tekst. Nuttig is, bij vrijwel elke afgebeelde munt, de verwijzing naar de plaats in de grote numismatische handboeken waar de betreffende munt uitvoerig besproken wordt.

H.C. Teitler

Gina Pischel, Elseviers Grote Kunstgeschiedenis, 1977 (744 pag. Prijs: f. 89,50)

Zoals terecht in de inleiding gezegd wordt, is het "geen eenvoudige opgave, in één enkel boek duizenden jaren menselijke cultuurwerkzaamheid samen te vatten". Gina Pischel heeft de kunstgeschiedenis op de traditionele wijze ingedeeld: van de prehistorie af werkt zij zich consciëntieus door de rijstebrijberg heen en eindigt met de kunst uit de periode na 1960. Er zijn hoofdstukken gewijd aan Negerkunst, Precolumbiaanse en Chinese kunst en zelfs tijdperken waarin weinig of geen kunst ontstond, meent de schrijfster te moeten noemen. Zo wordt de tekst telkens weer een vlijtige opsomming waarbij veel technische termen en namen gebruikt worden, zonder dat de schrijfster zich bekommert om een nadere uitleg. De leek moet er een woordenboek bij gebruiken, want wat is een "narthex", wat "unciaal schrift" of "automatisme"?

Wat betreft de afbeeldingen: men valt van de ene verrukking in de andere! Want bij het uitkiezen van het fotomateriaal geeft de schrijfster wel degelijk blijk van grote originaliteit. Om willekeurig te noemen: de Chimaera van Arezzo beslaat een dubbele bladzijde en is een wonder van schoonheid, het prehistorische dorp van Barrumini op Sicilië zal de meesten onbekend zijn en is prachtig opgenomen en de foto van de tumulusgraven in Cerveteri geeft een buitengewoon goede indruk van het landschap! Maar . . . in de eerste hoofdstukken worden de foto's niet besproken terwijl de genoemde kunstwerken niet afgebeeld worden. Later wordt dit beter. Maar dan is er een mooie foto van een sfinx te zien tussen tekst over de Egyptische palaeolithische kunst, of wordt het Castel del Monte van Frederik II Hohenstaufen zonder verwijzing drie bladzijden verder genoemd.

Nooit gaat Gina Pischel dieper op een afbeelding in. Als voorbeeld: "De Hemelse en Aardse Liefde" van Titiaan, een iconografisch interessant en problematisch werk, bespreekt zij als volgt. "In een sereen landschap twee vrouwenfiguren, het (!) ene naakt, het andere gekleed, beide brengen zwijgend eerbetoen aan de schoonheid van het geschapene". Men vraagt zich daarbij af of de vertaling wel altijd met de nodige zorg is geschied bij het lezen van „de silhouetten der vrouwen vertonen steeds dezelfde osteologie", of wanneer de Polycletische Kanon "de danshouding" genoemd wordt. Een leuke is ook: "bij het bekijken van een schilderstuk (de schrijfster behandelt dan de Chinese kunst) moet men onderaan beginnen en verder doorgaan in de hoogte of de breedte". En vergeten mag ook niet dat Chinezen niet lezen maar ontcijferen!

Fouten zijn onvermijdelijk bij het ondernemen van zulk een omvangrijk werk. Zij noemt de Ludovisitron "een der uiteinden van een monument in U-vorm" terwijl het als windscherm voor een altaar diende. Chinese karakters worden niet van onder naar boven geschreven, en, om een sprong te maken, Gina Pischel noemt de Encyclopedisten onder de Romantiek, terwijl zij de sfeer en stijl van Fragonard in verband brengt met Jean Jacques Rousseau, terwijl de laatste zich juist zo afzette tegen de onnatuurlijkheid en het decadente raffinement waarvan Fragonard bij uitstek de schilder was!

Vaak geeft de schrijfster ook blijk van een zeer subjectieve visie als zij verklaart dat "het symbolisme niets van enig belang tot stand brengt. Als het zich niet platvloers er toe verlaagt inspirerende motieven te verschaffen aan een achterlijke romantiek . . . dan verdrinkt het in esthetisme." Jan Toorop en Aubrey Beardsley krijgen een geduchte veeg uit de pan en Cézannes landschappen zijn "buitengewoon onnauwkeurig". Men krijgt de indruk dat langzamerhand bij de schrijfster vermoeidheids-symptomen beginnen op te treden. Geen wonder: na zo'n lange rit!

Maar zij heeft, dan ook weer een heel aardige en verstandige inleiding geschreven over de 19e eeuwse kunst met een fantastische foto van een onderaanzicht van de Eiffeltoren en ook het hoofdstuk over het Impressionisme is helder. Maar hoe kan je anders dan bek af zijn: géén naam uit de Jugendstil of de Belle Epoque wordt overgeslagen.

En dan het laatste hoofdstuk, een later toevoegsel over de hedendaagse kunst! De hoeveelheid namen en kunstwerken die opgesomd worden, dwingt tot bewondering, maar een poging tot ordening

blijft achterwege. En dat de schrijfster hier tegen de opinie van anderen in zou gaan, zoals lovend gezegd wordt in de inleiding, blijkt nergens.

Ook hier zijn weer vraagtekens te zetten. Waarom wordt Yves Klein alleen genoemd om zijn monochromen, terwijl zijn "Action Painting" (nu heeft de lezer óók een woordenboek nodig!) achterwege blijft? En de metafysische en de surrealistische kunst hebben kennelijk nauwelijks iets met elkaar te maken. Naum Gabo is een broer van Antoine Pevsner, maar dit wordt muggezifterij!

Rest ons nog de vraag voor wie dit boek geschikt is.

Er staat geen enkel geografisch kaartje in en als er al plattegrondjes van tempels en kerken gegeven worden, zijn ze klein en worden ze zonder uitleg afgedrukt. Van de Dorische of Ionische orde is geen schematische tekening te vinden, noch van een Romaans of Gotisch gewelf. Wel vermeldt de schrijfster nauwgezet de verschillende Franse Middeleeuwse bouwscholen, maar de geïnteresseerde leek zal hier niet veel van zijn gading bij vinden. Ook voor leerlingen lijkt me dit boek alleen als kijkboek de moeite waard maar veel wijzer zullen zij er niet van worden.

Voor wie dan wel? Mensen die al het nodige van de kunstgeschiedenis afweten, en/of veel gereisd hebben, zullen intens kunnen genieten van dit plaatwerk. Typografisch is het boek overigens voortreffelijk verzorgd en gedrukt in overzichtelijke kolommen met een duidelijke letter op mooi papier.

Nogmaals: een prachtig boek om te bekijken, maar niet om te lezen.

M. van Dorp-Kijzer.

D.A. Berents, Misdaad in de middeleeuwen; een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht. Stichtse historische reeks 2, 1976, 176 pp.

Over de inrichting en werking van de Utrechtse stedelijke bestuurs- en rechtsinstellingen der middeleeuwen zijn de historici al decennia lang goed geïnformeerd. Niet in het minst door het werk van de vroegere Utrechtse gemeente- en rijksarchivaris S. Muller Fz.¹⁾ Zijn werk komt overeen met het karakter van de reeks van "Werken" en "Verslagen en Mededelingen" van de "Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht". Daarin zijn vele bronnen voor de historische ontwikkeling van rechtsinstellingen, rechtelijke organisatie, wetten en rechtsvorming van vele territoria, steden, buiten-stedelijke gemeenten en heerlijkheden in het bijzonder tot en met het einde van het ancien régime voor een niet onbelangrijk deel ontsloten.

Dr. Berents²⁾ is nu als eerste voor wat betreft de stad Utrecht met het rechtshistorisch onderzoek heel wat stappen verder gegaan. Nauwgezet heeft hij voor de periode 1300-1455 misdaad, vonnis, en straf vanuit criminologische en sociologische uitgangspunten bestudeerd. Het ging de auteur niet zo zeer om de instituties en strafrechtelijke bepalingen. De soorten en de frekwentie van misdrijven en vergripen, de zwaarte van de vonnissen, de omstandigheden en de persoon van de delinquent hebben de meeste aandacht gekregen, voor zover te construeren viel uit de beknopte teksten van de bronnen. Er is een raadsregister over de periode 1315-1403 met optekeningen inzake verbanning, belofte aan het gerecht en allerlei straffen, waaronder gevangenisstraf, boeten en schadevergoeding. Daarnaast heeft de auteur veel gegevens ontleend aan het Raads Dagelijks Boek, dat naast de politieke, financiële en bestuurlijke raadsbesluiten sinds 1402 de registratie van de vonnissen van het eerder genoemde raadsregister overneemt. Tenslotte heeft de auteur voor de periode 1385-1455 ook het Buurspraakboek bestudeerd, met de registratie van de vonnissen die aan de verzamelde burgerij bekend gemaakt werden.

Die benadering uit de vonnissen bleek de juiste te zijn, omdat de vonnissen nogal eens afwaken van de overeenkomstige wetbepalingen. Detailbeschrijvingen van voorgeschiedenis en omstandigheden bij bepaalde afzonderlijke misdrijven verlevendigen het betoog van dr. Berents over de periferie van het bonte maatschappelijk leven der latere middeleeuwen. Kortom, het strafprocesrecht van Utrecht is duidelijk in samenhang geplaatst met de algemene kenmerken van de laat-middeleeuwse stedelijke samenleving³⁾.

Het boek is helder en uitermate overzichtelijk geschreven. Elk hoofdstuk heeft behalve een algemeen inleidend gedeelte met probleemstelling ook een duidelijke samenvattende conclusie. Het is jammer, dat in de index niet uitputtend de trefwoorden op alle personen en zaken opgenomen zijn. Dit zou naar de aard van dit boek functioneel zijn geweest.

In het laat-middeleeuwse Utrecht lag de opsporing en vervolging bij het college van De Vijven, dat het niet zonder medewerking van de burgerij kon stellen. De opsporingsmethoden hadden duidelijk gebrekkige en primitieve kanten. De raad had de rechtspraak in strafzaken. De auteur vermoedt, dat dit samenhangt met de trotse stedelijke autonomie en burgerinvloed op het bestuur. Daardoor

werd de van oorsprong bisschoppelijke invloed op de schepenen als ongewenst beschouwd. Een andere factor was de politieke achtergrond van vele misdrijven. De raad was ook in het bezit van de bloedban, en kon dus met dood- en lijfstraffen vonnissen. Indirect oefende de raad dit recht door middel van een "willekeur" uit: mensen beloofden iets te zullen nalaten op straffe van de dood of een lijfstraf. Het eerste rechtstreekse doodvonnis dateerde van 1396 en werd sindsdien gereserveerd voor verraderlijke doodslag. De auteur toont bovendien aan, dat in de loop van de veertiende eeuw de raad aan de geestelijke rechtspraak van officiaal en bisschoppelijke curie heel wat bevoegdheden in de stad onttrokken heeft.

Dr. Berents heeft de delicten naar soorten van vergrijp en straf gerubriceerd behandeld, en daarna in een statistische bijlage de aantallen chronologisch en vergelijkenderwijze opgegeven. De rubricering is opgezet volgens de indeling naar rechtsgoederen die te lijden hebben. Dit is ook een beginsel van het wetboek van strafrecht⁴), en vergemakkelijkt enkele vergelijkingen met misdaad en straf in de moderne tijd.

Vermogensstraffen en verbanning werden veelvuldig opgelegd. Beide soorten van straf waren voor de welgestelden beter te dragen dan voor de minderbedeelden. In wezen kende het autonome Utrecht een mild strafbeleid, zeker vergeleken met gebieden en steden die onder een sterke vorstenmacht vielen. De straffen voor agressiemisdrijven waren gemiddeld zelfs lager dan in de kleine steden van het Nedersticht, zeker in vergelijking met Amersfoort. Dit zijn belangrijke indicaties voor de zwaarte der Utrechtse vonnissen. Het percentage agressiedelicten, te weten moord en doodslag⁵), mishandeling, belediging en straatschenderij, over het algemeen gepleegd uit persoonlijke emotionele motieven, was veruit het hoogst (meer dan 37%, tegenwoordig ruim 15%). Dit wordt nog versterkt door het feit, dat de rubriek "overige misdrijven", naar de indeling van de auteur, voor het overgrote deel betrekking heeft op dergelijke zaken. In de late middeleeuwen lagen de normen anders dan tegenwoordig (p. 78-79). Soms bleek geweld toegestaan te zijn. Men denke aan de gebeurtenissen tijdens de oorlogen waarbij Utrecht in de late middeleeuwen betrokken is geweest. Geweld werd ervaren als zo'n gewoon en geaccepteerd verschijnsel, dat men er maar al te gemakkelijk ook in verboden gevallen toe overging. De beperkte werktijden, de vele feestdagen en vermaken buitenshuis, vooral de herbergen, schiepen gemakkelijk de verruwendende en emotionele omstandigheden.

Daarentegen is het opvallend, dat in de late middeleeuwen het percentage vermogensdelicten en economische delicten (9%) maar het achtste deel bedroeg van het huidige percentage (71%). Redenen zijn vermoedelijk geweest, dat bezit nog niet een levensdoel van de eerste orde was, de circulerende geldvoorraad tot de zestiende eeuw beperkt bleef, zo ook het aantal goederen, maar vooral dat meer dan bij andere soorten misdrijven het in het verborgene opereren van de dader(s) in het misdaadplan opgenomen was. Daardoor faalde het toch al primitieve opsporingsapparaat des te gemakkelijker. Bovendien werd een heel complex delicten in deze sfeer eerder gerekend tot de civiele rechtspraak dan tot het strafrecht, in het bijzonder waar het ging om inbreuk op iemands rechten.

Bij de vonnissen van elke categorie waren zowel licht- als zwaargestraften. Criterium was daarbij vooral de factor "heimelijkheid", die zeer verzwarend werkte. De verklaring van dr. Berents daarvoor is zeer interessant. Het heeft nog te maken met rechtskenmerken uit de eerste helft van de middeleeuwen, toen de rechten van de persoon beschermd werden door familie, die in vele gevallen zelf het recht in handen nam door wraak of verzoening. Voor de werking van zo'n systeem was ook de openlijkheid van delicten eerste voorwaarde. Toen de landsheerlijke, stedelijke, of buitenstedelijke overheid de vehde en de verzoening als eigenrecht geleidelijk tegenging, bleef in de rechtsvorming de verzwappende omstandigheid van heimelijke daden bestaan. Het bleef een functionele rechtsnorm tegen de achtergrond van de onvolkomen opsporingsmethoden van de overheid.

De helft van de misdrijven tegen de overheid bestond uit politieke misdrijven, die de raad zeer zwaar strafte, als ze tenminste niet door politieke beroering aan de kant gezet werd, en op criminele gronden daarna voor een deel zelf gestraft werd met verbanning. Voor de politieke geschiedenis van Utrecht in de veertiende en eerste helft vijftiende eeuw heeft de auteur tenslotte de gemeenschappelijke kenmerken van de vele politieke crises zeer duidelijk aangegeven (p. 105-106). Het is mij hierbij opgevallen, dat in tegenstelling tot de commoties van de eerste decennia van de zestiende eeuw, niet ontevredenheid onder gilden of burgers, of een ander beleid het motief voor politieke beroering was, maar uitsluitend het streven naar macht door een andere groep patriciërs, die het gewoonlijk maar een à twee jaar in het bestuur volhield. De bij herhaling gesignaleerde contacten met de naburige territoria Holland en Gelre, en de vredelievende of controlerende bemoeiingen van de verschillende Utrechtse bisschoppen met de telkens terugkerende beroeringen waren uiteraard uit de algemene literatuur welbekend.⁶).

C.A. van Kalveen.

1. S. Muller Fz., *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht*, Werken Oude Vaderlandsche Recht 1, 3, 's Gravenhage 1883, 2 dln.; Glossarium, 1885. Inleiding ook afzonderlijk verschenen als *Recht en rechtspraak te Utrecht in de middeleeuwen*. 's-Gravenhage 1885.
2. Dr. Berents heeft ook zelf verschillende belangrijke publicaties in het Maandblad en Jaarboek van Oud-Utrecht op zijn naam staan over Utrechtse rechtsinstellingen in de middeleeuwen, en ook over de maatschappelijke structuur van het vijftiende eeuwse Utrecht.
3. Vgl. de werkzaamheden van de interuniversitaire en interdisciplinaire "Werkgroep strafrecht-geschiedenis" sinds 1973, in: J.Th. de Smidt, *Oude en nieuwe opvattingen omtrent de wetenschapsbeoefening van het Oud-vaderlandse recht*, in: *Samenwinninge*, Tien opstellen over rechtsgeschiedenis, Zwolle, 1977, p. 1-9.
4. Interessant is ook de motivering, waarom de oudste indeling van 1552, en de bekende indeling in keuren en breuken onbruikbaar waren (p. 9 en 10).
5. "Moord" in de betekenis van verraderlijke doodslag, doodslag met verberging van het lijk, of mishandeling met verzwarende omstandigheden.
6. J.E. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*. Utrecht-Antwerpen 1968, is een goed overzichtswerk van de gehele Utrechtse geschiedenis. Voor de periode der latere middeleeuwen vooral de hoofdstukken 3 en 4 (p. 68 en vlg.).

J.A. van der Kooij, *Uit het leven van de zeeman. Dagboekfragmenten en reisverslagen uit de 18e en 19e eeuw*. Bussum, De Boer Maritiem, 1976 (157 blz., 57 ill., prijs f. 29,50.).

Ter herdenking van de sterfdag driehonderd jaar geleden van Michiel de Ruyter besloot de Nederlandse Vereniging "Onze Vloot" het hier te bespreken boek uit te geven. In zijn inleiding geeft van der Kooij het karakter van zijn bloemlezing aan. Doel is middels "egodocumenten" het leven van de zeeman vroeger te schetsen. Vóór alles wil hij voorkomen op deze manier een al te romantisch beeld te geven van het leven van een zeeman. Zelf wijst hij op de beperkingen van zijn keuze: hij had geen gelegenheid teksten van voor het einde van de achttiende eeuw uit te zoeken. Verder wijst hij op de nadruk die is komen te liggen bij de marine en i.h.a. bij de officieren, minder bij "hen die voor de mast voeren". Met deze opmerkingen kan ik het eens zijn, hetgeen wel onder meer inhoudt dat de achttiende eeuw uit de titel geschrapt kan worden.

Bij het beoordelen van een bloemlezing kan men, dunkt me, twee vragen stellen. Is het zinnig deze teksten uit te geven en ten tweede: Geven de teksten een voldoende representatief beeld, gemeten naar het doel dat men zich stelt? Wat de eerste vraag betreft: op een na zijn alle 33 bronnen al eerder uitgegeven, het betreft hier voornamelijk reisverslagen. De uitzondering is een dagboekmanuscript uit 1883 dat berust op het Bureau Maritieme Historie van de Marinestaf. Dit bijzonder duidelijke fragment doet ons naar meer verlangen. Was het niet zinniger geweest om meer onuitgegeven bronnen te gebruiken? Kennelijk verlangt ook van der Kooij, werkzaam op genoemd bureau hiernaar. En passant doet hij een beroep op het publiek om het bestaan van dergelijke documenten aan te melden bij zijn bureau, een oproep die bij deze wordt doorgegeven.

Wat betreft de representativiteit is van der Kooij, binnen de grenzen die hij in zijn inleiding schetst, er in geslaagd een redelijk betrouwbaar beeld van het leven van de negentiende-eeuwse zeeman te schetsen. De grenzen heb ik echter wel als benauwend ervaren: met name de officieren dreigen soms de romantiek-barrière te doorbreken. Naast goede teksten zoals die van Puister, het dagboek van 1883 en Assendelft de Coningh staan enkele minder geslaagde, m.n. die over de krijgsgevangenschap van J. Boelen in de buurt van Chatham.

De volgende aspecten komen aan bod: Naar zee (o.a. redenen om te gaan varen, opleiding en aanmontering); Het leven aan boord (o.a. werkzaamheden, voeding en straffen); Op zee en aan de wal (o.a. uitstapjes aan de wal en reisbeschrijvingen); De gevaren van de zee (o.a. schipbreuk, brand, aanvaring en oorlog) en de Thuisreis.

Wat betreft de uitvoering lijkt een té commerciële opzet te hebben overwogen: de illustraties zijn voor een belangrijk deel verre van origineel, de kwaliteit van de afdrukken is niet al te best en in de toelichtingen bij de illustraties ontbreken verscheidene malen de dateringen. Dikwijls ook bestaat er geen of nauwelijks enig verband tussen de tekst en de plaatjes.

Het boek is een nuttige en plezierige bundeling van teksten en in mindere mate ook van illustraties betreffende het leven van de zeeman op Nederlandse schepen in de negentiende eeuw. Het gaat hier om de sociale geschiedenis van enkele tienduizenden arbeiders per jaar, welke op deze manier toegankelijker wordt voor een breder publiek. De haast bij de uitgave waar van der Kooij in zijn inleiding op doelt ("nog in het jaar 1976") doet hier jammer genoeg een beetje afbreuk aan.

Jan Lucassen.

G. Schomaekers, De Amerikaanse Burgeroorlog, Fibula-Van Dishoeck, Haarlem 1976, prijs f. 24,50.

Een paar jaar geleden heb ik van deze schrijver een boek over de verovering van het Verre Westen moeten afraden, omdat het te oppervlakkig is en de nodige racistische opmerkingen bevat. Racistische opmerkingen heb ik in dit boek niet kunnen vinden, waarschijnlijk omdat het vrijwel alleen over blanken gaat. Maar wel is er dezelfde oppervlakkigheid. Zo vertelt Schomaekers op pagina 16 bij een foto van Jefferson Davis, de president van de Confederatie: 'Hij was geen grote persoonlijkheid en bezat niet voldoende bekwaamheden om de Zuidelijke staten in hun moeilijke tijd te leiden.' Op pagina 121 staat over dezelfde man geschreven: 'President Davis, die een ijzeren wil had en zich door grote besluitvaardigheid kenmerkte, maar ook hoogmoedig en arrogant was, twijfelde niet aan de rechtvaardigheid van de zaak der Confederatie.'

Daarnaast is dit boek gewoon een ouderwets boek dat een bepaalde periode van veldslag tot veldslag beschrijft. Er staat b.v. niets in over de nog steeds voortdurende discussie in de VS over de naamgeving aan deze oorlog. Zo wordt in het Zuiden nog steeds met nadruk gesproken van 'de oorlog tussen de staten' en verzet men zich daar tegen de naam 'Burgeroorlog'. Er wordt vrijwel niets gezegd over de sociale en economische tegenstellingen tussen het Noorden en het Zuiden en niets over de culturele verschillen. Er wordt geen enkele relatie gelegd met de grote democratiseringsbewegingen die in de gehele atlantische wereld van die tijd op gang kwamen.

'De bevolking van het Noorden trok niet ten oorlog om slaven te bevrijden — dat gebeurde veeleer door de opmars der noordelijke legers —, maar om de Unie te redden. 'En daarmee moet dan deze oorlog in belangrijke mate verklaard zijn. De illustraties zijn uitermate boeiend, maar daarmee nog geen reden dit boek uit te geven. Het is te hopen dat de leerlingen zich bij hun scripties over deze oorlog niet gaan baseren op dit boek.

Joh.S. Wijne

H.J. Scheffer, Henry Tindal, een ongewoon heer met ongewone besognes, uitgave Fibula-Van Dishoeck Bussum 1976, prijs f. 39,50.

De geschiedenis van de pers is in Nederland naar verhouding nog te weinig een onderwerp van onderzoek geweest. Vandaar dat het verheugend is, dat in deze studie aandacht wordt besteed aan verschillende aspecten van de perswereld aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. De hoofdpersoon van het boek, jonkheer Henry Tindal, wekt echter niet alleen onze belangstelling als oprichter van de Telegraaf, maar ook als politieke figuur en als industrieel. Kort na het uitspreken van zijn faillissement overleed hij op negenenveertigjarige leeftijd in 1902 te Sint Petersburg. Geruchten dat hij zelfmoord had gepleegd, blijken onjuist te zijn geweest.

Deze informatie vindt men al in het eerste hoofdstuk van het boek. De rest bestaat uit uitweidingen op verschillende min of meer interessante terreinen. De Tindals vormden een familie van oorspronkelijk Napoleontische adel en behoorden tot de hofhouding van koning Willem III. Sociaal gezien kan men ze ook plaatsen in de zogeheten 'tweede coterie' te Amsterdam, de kring van de geldaristocratie. Het was in de familie gebruikelijk om een militaire carrière te maken. Henry's vader werd echter in 1865 oneervol ontslagen als officier en als kamerheer van de koning. De reden hiervoor werd strikt geheim gehouden. Volgens Scheffer zou hij de minnaar van koningin Sophie zijn geweest. Nu is het bekend dat het tussen de koning en zijn koningin op z'n zachtst gezegd niet erg boterde, maar op grond van wat er bekend is over het karakter van Sophie, is het niet zonder meer aannemelijk dat zij overspel zou hebben gepleegd. Waarom worden de Tindals dan trouwens enkele jaren later nog 'protégés van de koning' genoemd? Het oordeel van de auteur is gebaseerd op brieven in het bezit van de familie Heineken, of liever brieven die in het bezit waren van de familie Heineken. De schrijver heeft ze niet gezien en nergens wordt vermeld, wie de brieven wel gelezen heeft. Het is een staaltje van speculeren dat een historicus als Scheffer onwaardig is en dat niet zou misstaan in een landelijk ochtendblad.

Een andere uitweiding betreft Freiherr von Barnekow die trouwde met Henry's zuster Willy, in de hoop daarmee een groot fortuin te bemachtigen. Maar dat viel tegen. De louches Duitser werd medewerker aan Recht voor Allen en schreef daarin vooral over zijn rijke aangetrouwde familie, die hem bedrogen zou hebben. Ook Henry, die met een rijke weduwe was getrouwd, moest het ontgelden. Onthullend is de relatie tussen von Barnekow en Domela Nieuwenhuis, die volledig werd ingelamd en gebruikt. Met zijn pamfletten 'Achter de schermen, onthullingen uit onze "deftige kringen"

bewerkte de Freiherr dat zijn vrouw de gevangenis in moest. Zelf verdween hij naar Amerika.

Een ander volgend hoofdstuk schetst Tindals bemoeiingen met de Nederlandse defensie. Meermalen deelde hij de kamer mede dat de verdediging van het land onvoldoende was en dat de Duitsers Den Haag zouden bombarderen. Een andere actie betrof de onbekwaamheid tot regeren van de koning. Achtergrond hierbij vormden de radicale beweging en de Amsterdamse kiesverenigingen. Een tamelijk saai hoofdstuk behandelt Tindals melkbedrijf en zijn ondernemingen voor de productie van ozon om water te zuiveren.

Zeer uitgebreid is het stuk over de verschillende kranten die de hoofdpersoon beheerde. In het algemeen had hij hiermee weinig succes. Hierop volgt een beknopter verhaal over de Telegraaf onder H.M.C. Holdert, die het blad van Tindal overnam. Deze man, die in Nederland een soort krantenkoning werd, verdient minstens evenveel aandacht als zijn voorganger. De schets houdt echter op vóór de tweede wereldoorlog aanbreekt.

Scheffer heeft voor dit boek een indrukwekkende hoeveelheid bronnenonderzoek verricht. Misschien is het hierdoor dat het werk af en toe lijdt aan een overmaat aan feiten. Niettemin kan men concluderen dat de vaderlandse geschiedschrijving een zeer waardevol boek rijker is geworden.

D.A. Berents

Speer in Spandau, dagboeken. Uitgeverij In den Toren, Baarn, f. 35,—.

Na de „Erinnerungen“, geschreven in het tijdsbestek van 8 maart 1953 tot en met december 1954 (de Erinnerungen geven 26 december als einddatum, de dagboeken 29 december) zijn in 1976 ook de Spandauer Tagebücher in het Nederlands verschenen.

Speer, architect en later minister van bewapening, werd in Neurenberg tot twintig jaar veroordeeld. Tot groot ongenoegen van de andere beklaagden heeft hij zijn verantwoordelijkheid aan het hem ten laste gelegde erkend.

Het kloeke boekwerk (405 blz. tekst) is onderverdeeld in twintig annales. Deze dagboeken zijn „niet alleen een poging om het gevangenisleven fysiek en geestelijk te doorstaan, maar ook om over het verleden moreel rekenschap af te leggen“ (blz. 9) Wat het eerste deel van de poging betreft, trof mij de overeenkomst met de brieven van een gevangene van een totaal andere politieke kleur n.l. Rosa Luxemburg, te weten hun belangstelling voor de natuur.

Om de twee decennia gevangenschap fysiek te doorstaan heeft Speer zich „geworpen“ op de tuin van Spandau en op het zichzelf opleggen van een aantal kilometers lopen per dag. Dit laatste groeide zelfs uit tot een imaginaire wereldreis. Zijn geestelijke weerbaarheid heeft hij overeind willen houden door zeer veel te lezen. Opvallend is daarbij dat deze zeer systematisch te werk gaande man wél een gedegen rooster op lange termijn opstelt (blz. 97) maar zich er niet aan houdt!

Het tweede gedeelte van de poging komt mijns inziens beter uit de verf in de „Erinnerungen“ dan in dit boek. Essentieel is natuurlijk zijn relatie tot Hitler.

Speer's onbegrip voor de cultuur van de jaren '20 in de Republiek van Weimar, zijn hartstocht voor roeien, trektochten en bergbeklimmingen ziet hij als een protest tegen de civilisatie „In Hitler zag ik vooral de beschermer van de wereld van de 20e eeuw tegen die verontrustende wereld van de grote stad, die ik als ons aller toekomst vreesde. Zo gezien moet ik in feite op Hitler hebben zitten wachten.“ (blz. 135).

Veel te laat heeft deze intelligente man beseft dat hij niet slechts loyaal was ten opzichte van een misdadig systeem (dwangarbeiders in de bewapeningsindustrie) maar zich er zelfs ten volle voor heeft ingezet!

Pas in de gevangenis begint hij „te begrijpen dat er maar één loyaliteit bestaat, namelijk die tegenover de moraal“ (blz. 181). Opmerkelijk is dat met het verloop der jaren zijn belangstelling voor de gebeurtenissen in de Koude Oorlog afneemt.

In tegenstelling tot de andere Spandaugevangenen is hij zeer septisch over de mogelijkheden tot vroegge vrijlating. Wat hij zegt ten aanzien van zijn „Erinnerungen“, geldt ook voor dit boek „Maar al is het dan geen geschiedkundig werk, ik hoop dat de geschiedkundigen er iets mee kunnen doen“ (blz. 224).

Mijns inziens twee dingen: het lezen en het aanschaffen voor de leerlingenbibliotheek.

F.R. Kat

Themanummer "Nederlandse Opstand" *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) en *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen. Bijdrage tot de Studie van de Pacificatie van Gent. Verslagboek van het Tweedaagse Colloquium bij de vierhonderdste verjaardag van de Pacificatie van Gent* (Gent, 1976)

In 1976 wijdde het *Tijdschrift voor Geschiedenis* een themanummer aan de Opstand, aan de Pacificatie werd uiteraard ook aandacht besteed. In hetzelfde jaar verscheen *Opstand en Pacificatie in de Nederlanden*, een aantal voordrachten gehouden naar aanleiding van de grootscheepse viering van de Pacificatie in Gent. Zowel de bijdragen het *Tijdschrift voor Geschiedenis* als aan het Gents verslagboek zijn zeer heterogeen van karakter: in het laatstgenoemde treft men talrijke beschouwingen aan die weinig of niets met de Pacificatie uitstaande hebben.

Dit heterogene karakter vloeit mede voort uit de stand van het onderzoek. Wie, zoals de redactie van het themanummer in de inleiding schrijft, nog te weinig kennis heeft van de sociaal-economische, institutionele en religieuze geschiedenis van de 16e eeuwse Nederlanden ten tijde van de Opstand moet vooralsnog blij zijn met elk onderzoek dat weliswaar slechts een aspect belicht, maar mogelijkerwijs een bijdrage kan vormen aan de synthese van de toekomst.

"Men heeft zich (bij de bestudering van de Opstand) te veel laten leiden door impliciete vooronderstellingen en intuïtieve causaliteitsnoties, waardoor het onderscheid én het verband tussen oorzaken/versnellers, bepalende/afgeleide variabelen, structurele componenten/conjuncturele factoren en andere verklaringselementen al te veel uit het oog werden verloren". Misschien heeft de redactie bij het formuleren van deze zwaarwichtige zin met enige jalouzie gedacht aan Lawrence Stones *Causes of the English Revolution 1529-1642* (Londen, 1972). Evenals de meeste Nederlandse historici heeft Stone een afkeer van monocausale verklaringen die het vak zo aantrekkelijk maken voor hen die menen dat eenvoud het kenmerk van het ware is. Toch onderneemt hij in zijn analyserende studie een serieuze poging tot interpretatie van een tijd die minstens even complex is als de periode van de Opstand. Beoefenaren van de Nederlandse geschiedenis zijn zich, zoals bleek, hun achterstand wel degelijk bewust. Een historicus, hoe briljant ook, zou over de Opstand onmogelijk een boek kunnen schrijven dat zich met Stones studie laat vergelijken: hij kan immers nog niet, zoals deze, steunen op talrijke recente "deelstudies" geschreven vanuit een vraagstelling, die aansluit bij wat de onderzoeker in 1977 van het verleden wil weten.

Voor de vakhistoricus — en tot deze richt het *Tijdschrift voor Geschiedenis* zich in de eerste plaats — is het heterogene, vaak specialistische karakter van de artikelen geen onoverkomelijk bezwaar. Hij zal een bedachtzame "Peiling naar de sociale status van de Kortrijkse Hervormden" verkiezen boven een gedurfde studie waarin "intuïtieve causaliteitsnoties" de schrijver ertoe brengen in het calvinisme slechts de ideologie van het uitgemergelde proletariaat te zien. Bovendien zal hij met voldoening constateren dat enkele auteurs (met name Woltjer in "De Vrede-makers") gekozen hebben voor een bredere opzet.

De redactie van het Verslagboek echter richt zich in het Woord Vooraf tot een groter publiek en spreekt de hoop uit dat "deze bundel wetenschappelijke bijdragen een vernieuwde belangstelling zal opwekken voor de geschiedenis van de Nederlanden". IJdele hoop, vrees ik. De inhoud van de meeste artikelen is te specialistisch, de vorm die de auteurs gekozen hebben ongeschikt de geïnteresseerde leek tot lezen en herlezen te bewegen. Citaten in 16e eeuwse Frans b.v. of in het Latijn dienen in de tekst toch vermeden te worden.

Keer op keer beklemtonen Nederlandse historici het belang van de Opstand in de Europese context, wijzen zij op de belangstelling die er in het buitenland voor "onze" Opstand bestaat en bestond: de Pacificatie werd in vele talen gedrukt en verspreid. Des te dwingender wordt de noodzaak in het vervolg een andere opzet te kiezen voor herdenkingsuitgaven als deze die het verleden minder ontoegankelijk maakt. Onmogelijk, gezien het feit dat de kennis van de specialist nog vele lacunes vertoont?

Zijn historici genoodzaakt, omdat vorige generaties "te weinig pogingen hebben gedaan de inhoud van de gehanteerde begrippen en categorieën te expliciteren (opstand-revolutie, standen-klassen, conservatief-progressief, traditioneel-modern) in een herdenkingsbundel bijdragen op te nemen als "Drie onuitgegeven brieven van Lipsius aan Marnix", "Humanisme en de tolerantiegedachte", "De Opstand van de Nederlanden in de literatuur" die door inhoud en vorm ongeschikt zijn voor het bereiken van het doel dat de samenstellers van de bundel zich gesteld hebben.

Historici moeten zich, aldus Lawrence Stone, wel twee keer bedenken voordat zij de hulp afwijzen van sociologen en politicologen die zich met de typologie van revoluties bezig houden. J.W. Smit blijkt in *The Netherlands Revolution* (VVV) bij beoefenaren van de sociale wetenschappen te rade te zijn gegaan. De Opstand in het Noorden wordt door hem tenslotte betiteld als "innovative, progressive, societal". Of dit juist is, laat ik in het midden. Wel zou een dergelijke stelling zorgvuldig kunnen worden uitgewerkt, getoetst en voor de periode vanaf 1576 in het Zuiden door vergelijkbare kunnen worden aangevuld.

In een belangwekkende inaugurele rede *Revolution and Continuity in Early Modern Europe* (Past and Present, 42, 1969) uitgesproken bij de aanvaarding van zijn hoogleraarsambt aan het Londense King's College bespreekt Elliott, vanuit een andere "traditionele" gezichtshoek de belangrijkste algemene kenmerken van "revoltes" in de tijd tot de Franse Revolutie.

De onderzoeker die wat argwanend staat tegenover aan de sociologie ontleende typologieën en modellen zou zijn bevindingen en ideeën kunnen toetsen aan Elliotts uitgangspunten.

In de inleiding bij het themanummer worden impliciete vooronderstellingen en intuïtieve causaliteitsconcepties afgewezen. Terecht, kritische toetsing van een hypothese en een intuïtieve causaliteitsconceptie zijn twee verschillende dingen. Een schrijver die het pad van zijn specialisme verlaat voelt zich jammer genoeg soms meer aangetrokken tot het laatste. In de ogenschijnlijk zo behoedzame beschouwing over de sociale positie van de Kortrijkse Hervormden b.v. vergroot de Vlaamse historicus M. Bockhouse ongetwijfeld onze kennis van de sociale structuur van de stad. Zozeer is de schrijver echter overtuigd van een verband tussen kapitalisme en calvinisme ("het calvinisme paste immers volledig in de 16e eeuwse kapitalistische structuren") dat hij zonder meer een relatie onderkent tussen godsdienstkeuze en sociale status in Kortrijk. Het enige echter wat op grond van zijn cijfers kan worden vastgesteld is dat het calvinisme weinig aantrekkingskracht uitoefende op paupers en nauwelijks op het handjevol zéér gefortuneerden in Kortrijk: in alle andere bevolkingsgroepen — een rijke schakering — was het sterk vertegenwoordigd.

De Zweedse econoom Kurt Samuelsson heeft in zijn *Religion and Economic Action* (Harper Torch, 1961) elke relatie tussen kapitalisme en calvinisme categorisch ontkend.

Ook een onderzoeker die niet van de deugdelijkheid van Samuelssons argumenten overtuigd is, zal zich toch moeten hoeden voor een generalisatie die niet gesteund wordt door gegevens die hij zelf bijeen heeft gedaan.

R. de Ruig

Theoretische Geschiedenis, een viermaandelijks tijdschrift van het Instituut voor Theoretische Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam. (Abonnement: f. 10,—, Gemeentegiro A'dam, nr. 13500.)

Kortelings zijn er enkele opvallende, nieuwe historische periodieken verschenen, als bv. het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis. Moge historisch besef afnemen en het bijbrengen daarvan op school tot bijkans onaanvaardbaar teruggebracht, de professionele wereld blijft het naast onderzoek en onderwijs tot haar taak zien sociaal actief te zijn. Een groter leespubliek trekken is zo'n bezigheid. Geschiedenis als vak is bepaald niet ten dode opgeschreven, ook niet als interesseobject voor de leek. Daarvoor verschijnen er teveel ook goed verkopende werken, als Elsevier's Historische Reeks of het geschiedwerk van De Jong.

Sinds 1966 liet een paar keer 's-jaars het Instituut voor Theoretische Geschiedenis te Amsterdam een bulletin verschijnen met daarin een aankooplijst van boeken en enkele analyses van recente studies. Het bleek een succes en vanaf 1974 zag men kans er een tijdschriftvorm aan te geven. Hierin wordt het begrip "theoretisch geschiedenis" een zo ruim mogelijke inhoud toegedacht. Men zal methodiek en kennistheoretische kwesties aantreffen, maar ook artikelen van ideeënhistorische en historiografische aard. Naast artikelen, reviews (naar thema) en samenvattingen vindt men nog de boekenanschaf en een overzicht van tijdschriftartikelen. Kortom handig, nuttig en veelbelovend!

In de hier aan te kondigen nummers (3e jaargang, nrs. 2 en 3, 1976) vinden we de juist geschetste opzet terug. We treffen er artikelen over de meest uiteenlopende zaken aan, m.n. in "reviewvorm". Zo is er aandacht voor slavernij, Napels, Stalin en de Verlichting. Dichter bij het theoretische huis zijn bijdragen over Stahl en Hume. Zeer leesbaar is een oriënterend schrijfsel over de geschiedschrijving in Afrika en de haar complicerende factoren: "Kleio in Afrika: een pleidooi" (3, 127-134). De schrijver pleit hierin voor institutionalisering van de Afrikaanse geschiedenis in Nederland en m.n. voor een plaats in de historische opleiding. In de verre toekomst weten we in ons land dan overal van, van geen enkel gebied erg veel substantieels meer: in een Middenschool komt dat uiteraard goed van pas! Verder moet me van het hart, dat onder het begrip "theoretische geschiedenis" wel erg veel valt, zo niet alles.

In dezen past meer de aandacht voor een nieuw en opvallen systeemtheoretisch werk. In 1974 verscheen van de hand van de socioloog Imm. Wallerstein, *The Modern World system. Capitalist agriculture and the origins of the European world economy*. Hij onderzocht "het ontstaan van de Europese kapitalistische wereldeconomie, en daarmee het begin van de structurele overheersing van de rest van de wereld door Europa." (2, 68). De recensent ziet het boek als serieus en ambitieus, echter de logica van het geschetste systeem is hem te dwingend. In nr. 3, 105-122, staat over ditzelfde onderwerp een lezing afgedrukt in de VS-historicus Jan de Vries. Hij vindt het werk een mislukking, er ont-

breken te veel feiten, etc. Tevens heeft hij geen grote dunk van de gebezigde analyse.

Er zij hier voldoende gezegd over dit tijdschrift. Het lijkt me in de eerste plaats geschikt voor hobbyisten op theoretisch en ander gebied. Voor leraren valt er m.i. weinig te halen, fundamenteel werk op theoretiserend terrein dringt wel via andere kanalen door. Voor leerlingen gaan dit soort publicaties simpelweg te ver en daar zijn ze ook niet voor bedoeld. Dit laatste uiteraard niet ter depreciatie der redactie, integendeel!

M.J. ten Berge.

WEEKEND VOOR BEGINNENDE LERAREN MAATSCHAPPIJLEER.

Rond het thema "maatschappijleer" wordt op vrijdag 7 en zaterdag 8 oktober a.s. een cursus gehouden op vormingscentrum Den Alerdinck in Laag-Zuthem bij Zwolle.

Deze cursus staat open voor onderwijsgeevenden en belangstellenden, duurt van vrijdagmiddag 4 uur tot zaterdagmiddag 4 uur en kost f. 54,—.

Het programma biedt een oriëntatie in het onderwerp in de vorm van literatuurstudie, uitwisseling van persoonlijke meningen en plenaire discussie.

Op zaterdag komt de heer drs. H. Dekker, vakdidaktikus maatschappijleer aan de Rijksuniversiteit te Groningen, een inleiding houden over allerlei aspecten van het geven van maatschappijleer als beginnend leraar/lerares.

Kursusleidster is drs. A. de Vries.

Voor opgave en inlichtingen: Den Alerdinck, Laag-Zuthem, post Zwolle, tel. 05290-541 (kantooruren).

Zojuist verschenen:

hettema's Grote Historische Atlas

m/h/v/p.a.

In deze 21ste, geheel herziene en uitgebreide druk zijn de volgende veranderingen aangebracht:

een omvangrijke uitbreiding met betrekking tot:

- de historische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden
- de wereld na 1945: de belangrijkste bondgenootschappen

de herziening betreft voornamelijk:

- de dekolonisatie van Afrika
- de (politieke) veranderingen in Z.O.-Azië
- Israël tussen de Arabische staten
- de Arabische wereldkaart van Edrisi

de atlas wordt gekenmerkt door:

- behandeling van vrij korte historische perioden per kaart
- doorbreking van het Eurocentrisme
- een groot aantal thematische kaarten met politieke, economische, sociale en culturele informatie
- vele stadsplattegronden
- grote overzichtelijkheid en gemakkelijke toegankelijkheid

de "Hettema" in het kort:

- 136 bladzijden, 221 kaarten in 6-kleurendruk, royaal formaat (21 x 34 cm), gebonden in een stevige, geplastificeerde band
- maakt ook deel uit van het grote historische standaardwerk "De Universele Wereldgeschiedenis" (12 delen)
uitgave: Scheltens/Giltay - Heideland/Orbis

Hettema's Grote Historische Atlas

ISBN 9011 87301 7/21ste druk/f. 32,50

Aan alle scholen voor mavo, havo en vwo alsmede de ped.ac. is inmiddels een proefkatern verzonden.

N.B. Naast de grote historische atlas is ook verkrijgbaar de "Kleine Historische Schoolatlas", bewerkt door drs. H.G. Leih, ISBN 9011 87051 4/11de druk/60 blz./f. 16,25.

Verkrijgbaar via de boekhandel en rechtstreeks bij de uitgever.

educaboek bv
culemborg

INDUSTRIEWEG 1 TELEFOON 03450-3143

Malmbergs nieuwe CSE-katernen geschiedenis voor het schooljaar 1977/78, bestemd voor de bovenbouw van mavo, havo en vwo.

Auteurs: K. van Dijk, H. Ulrich en A.L. Verhoog

Ook deze twee CSE-katernen zijn samengesteld volgens de stofomschrijving van de CEGES, met het oog op de CSE-experimenten. De indeling die de auteurs bij de eerder verschenen katernen gehanteerd hebben, is ook bij deze twee deeltjes weer aangehouden:

- **Overzicht:** een kerntekst, waarin het thema behandeld wordt
- **Tijdspeigel:** een groot aantal met zorg gekozen teksten, gevolgd door discussievragen en opdrachten

- **Begrippenlijst**

- **Chronologie**

- **Literatuur voor de leerling**

Voor de illustrering is gezocht naar afbeeldingen, die een sfeer of opvatting zo raak mogelijk weergeven; de keus is daarbij herhaaldelijk op cartoons gevallen.

**De Verenigde Staten van
Amerika 1917-1941**
ISBN 90 208 6212 X
Bestelnummer 04.5609
Prijs f 6,50

Rusland onder Stalin
ISBN 90 208 6332 0
Bestelnummer 04.5610
Richtprijs f 6,50

Uitgebreide informatie over deze katernen is verkrijgbaar bij:

MALMBERG

Postbus 233 • 5201 AE Den Bosch • telefoon 073- 1233 11

Ook verkrijgbaar via de boekhandel.

DIDAKTIEKKOMMISSIE

DRS. J. BAALBERGEN, *voorzitter*, Sandbergstraat 8, Abcoude, tel. 02946-3207.
MEVR. D.H. VERHAGEN, *secretaresse*, Wortelhaven 16, Dokkum, tel. 05190-4560.
P. DOVES, *penningmeester*, Praamstraat 2, Zaandam, tel. 075-161062, postrekening 1561752
t.n.v. de penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.
H. de Langen, *2e penningmeester*, Rijsburglaan 23, Heerde (Gld.) tel. 05782-2516.
DRS. J. BROUWER, Elst (Gld.)
DRS. L.G. DALHUISEN, Warmond.
H. van der VEEN, Veendam.

AFDELINGEN

De organisatie van de postacademiale colleges in de diverse plaatsen is in handen van de besturen van de V.G.N.-afdelingen.

De adressen van de *afdelingssecretariaten* zijn:

<i>Alkmaar:</i>	Lindenlaan 12, Bergen N.H.	<i>Haarlem:</i>	Noorderdreef 160, Nieuw-Vennep.
<i>Arnhem:</i>	Apeldoornseweg 31.	<i>Heerlen:</i>	Parallelweg Zd. 69, Hulsberg.
<i>Amsterdam:</i>	Plantage Muidergracht 35'	<i>Hengelo:</i>	Valeriusstraat 27, Almelo.
<i>Den Bosch:</i>	Donauring 11, Veghel	<i>Leeuwarden:</i>	De Kei 462.
<i>Breda:</i>	St. Bavostr. 96	<i>Maastricht:</i>	Veldspaatstraat 23.
	Rijsbergen.	<i>Rotterdam:</i>	Van der Helmstraat 27.
<i>Eindhoven:</i>	Hondsruglaan 67.	<i>Utrecht:</i>	Marnixlaan 75, Amersfoort.
<i>Goes:</i>	Spanjaardstr. 37, Middelburg.	<i>Venlo:</i>	Leunseweg 2, Venray.
<i>Groningen:</i>	Verlengde Frederikstr. 9 A	<i>Zutphen:</i>	Gerstekamp 12, Warnsveld.
<i>Den Haag:</i>	v. Galenstraat 68.	<i>Zwolle:</i>	Stevinstraat 11, Harderwijk.

MAVOCOMMISSIE

J.P.M. HENKES, *voorzitter*, Kerkendijk 96 b, Someren-Heide, tel. 04937-3230.
Chr.B. BERENSCHOT, *secretaris*, Dr. A. Plesmanlaan 334, Maarssen, tel. 03465-4327.
P. DOVES, Praamstraat 32, Zaandam, tel. 075-161062.
H. ZWARTVEEN (CLBO), Pr. Irenelaan 51, Leusden-Z, tel. 033-40879.
N. HOOVELD, Touwslagerstraat 11, Duiven (Gld.) tel. 08367-1945.

COMMISSIE PEDAGOGISCHE ACADEMIES (PEDAK)

DR. F.G.G. GOVERS, *voorzitter*, Elzenstraat 12, Uden (N.Br.) tel. 04132-64117.
P.W. BROUWER, *secretaris*, Esdoornlaan 1, Rotterdam-12, tel. 010-226431.
DRS. N. BAKKER, Troelstralaan 9, Weesp, tel. 02940-10700.
J.E. BROUWER, Draflaan 8, Gorssel, tel. 05759-2608.
B. SCHLAMAN, Hettenheuvellaan 27, Eindhoven, tel. 040-436507.

ONDERWIJS-ADVIES COMMISSIE

M.J. van VELZEN, *voorzitter*, Mgr. van Gilsstraat 6, Kerkrade, tel. 045-455941.
DRS. C.W. KOREVAAR, *secretaris*, Koningin Wilhelminalaan 8, Haarlem, tel. 023-324379.
J.W. JANSEN, Buitenruststraat 35, Voorburg, tel. 070-870442.
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, Oosterhout (N.Br.) tel. 01620-26665.

Tocht naar de toekomst

onze geschiedenis in beeld
dr. L. Dasberg e.a.

ISBN 90 01 20040 0
f 18,75

In het **Onderbouwrapport** (pag. 81) wordt vermeld, dat wie niet meer cursorisch maar in onderwerpen geschiedenis geeft, te maken krijgt met de vraag naar de *grote lijn* van de geschiedenis. Door het geven van summiere overzichten (de oplossing van het **Brugklasrapport**) blijken de leerlingen toch onvoldoende oog te krijgen voor een *rode draad*.

Daarom wordt ervoor gepleit zich te beperken tot het plaatsen van een onderwerp in de tijd waarin het speelt.

De 'Tocht naar de toekomst' is een historische platenatlas waarin juist die *grote lijn*, die *rode draad*, gegeven wordt.

Deze historische beeldatlas is chronologisch opgezet en bestrijkt 37 cultuurgebieden of -perioden: van de prehistorie tot nu.

Elk cultuurgebied of periode bestrijkt 2 tegenover elkaar liggende pagina's met: een tijdperk — een kaartje — visuele informatie — tekst.

Van deze uitgave worden geen beoordelingsexemplaren verstrekt. Wel kan hij u worden gezonden voor rekening, eventueel met recht van retour. Bovendien is voor belangstellenden een overdruk van de eerste 32 pagina's beschikbaar.

Wolters-Noordhoff